

University of Groningen

Kroniek 1991

Lucardie, Paul; Nieboer, Marjolein; Noomen, Ida

Published in:

Jaarboek Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen 1991

IMPORTANT NOTE: You are advised to consult the publisher's version (publisher's PDF) if you wish to cite from it. Please check the document version below.

Document Version

Publisher's PDF, also known as Version of record

Publication date:

1992

[Link to publication in University of Groningen/UMCG research database](#)

Citation for published version (APA):

Lucardie, P., Nieboer, M., & Noomen, I. (1992). Kroniek 1991: Overzicht van de partijpolitieke gebeurtenissen van het jaar 1991. In G. Voerman (editor), *Jaarboek Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen 1991* (blz. 14-61). Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen.

Copyright

Other than for strictly personal use, it is not permitted to download or to forward/distribute the text or part of it without the consent of the author(s) and/or copyright holder(s), unless the work is under an open content license (like Creative Commons).

The publication may also be distributed here under the terms of Article 25fa of the Dutch Copyright Act, indicated by the "Taverne" license. More information can be found on the University of Groningen website: <https://www.rug.nl/library/open-access/self-archiving-pure/taverne-amendment>.

Take-down policy

If you believe that this document breaches copyright please contact us providing details, and we will remove access to the work immediately and investigate your claim.

Downloaded from the University of Groningen/UMCG research database (Pure): <http://www.rug.nl/research/portal>. For technical reasons the number of authors shown on this cover page is limited to 10 maximum.

KRONIEK 1991

Overzicht van de partijpolitieke gebeurtenissen van het jaar 1991

Paul Lucardie, Marjolien Nieboer en Ida Noomen

1. Inleiding

Buitenlandse gebeurtenissen, met name de Golfoorlog, de Europese topconferentie in Maastricht en het uiteenvallen van Joegoslavië en de Sovjet-Unie, overheersten het nieuws in 1991. Toch leverde ook de binnenlandse politiek voldoende stof voor nieuwsberichten. Een aantal brandende vraagstukken zoals de euthanasie, de hervorming van de gezondheidszorg en de basisvorming in het voortgezet onderwijs, werden met een compromis tussen de beide regeringspartijen afgesloten. De herziening van de Wet op de Arbeidsongeschiktheid (WAO) leidde bijna tot een kabinetscrisis. De PvdA raakte erdoor in rep en roer. De sociaal-democraten, die bij de Provinciale Statenverkiezingen al zware verliezen hadden moeten incasseren, zouden pas aan het eind van het jaar erin slagen de eenheid in eigen gelederen enigszins te herstellen.

In deze kroniek worden de activiteiten van alle in de Eerste en Tweede Kamer vertegenwoordigde partijen beschreven, voor zover die activiteiten buiten het parlement plaatsgrepen. Handelingen van bewindslieden en volksvertegenwoordigers worden immers al elders gedocumenteerd.

Voor dit overzicht werden de volgende bronnen geraadpleegd:

- artikelen uit de dagbladen *NRC Handelsblad*, *Trouw* en *de Volkskrant*; deze knipsels worden dagelijks vergaard en geordend voor het knipselbestand van het DNPP;

- partijdocumenten: brochures, partijbladen en congresstukken, die eveneens op het DNPP worden verzameld.

Voordat de gebeurtenissen binnen de verschillende partijen aan de orde komen, worden enkele politieke hoofdmomenten uit 1991 kort belicht.

2. Hoofdmomenten

Provinciale Statenverkiezingen

Op 6 maart vonden verkiezingen voor de Provinciale Staten plaats. De opkomst was lager dan ooit: slechts 52,3% van de kiesgerechtigden bracht een stem uit. In de provincies Noord-Brabant, Zuid- en Noord-

Holland kwam zelfs minder dan de helft van de kiesgerechtigden naar het stembureau.

De PvdA leed in alle provincies forse verliezen: meer dan één miljoen kiezers keerden haar de rug toe (zie Tabel 1). Als het Tweede Kamerverkiezingen waren geweest, had zij 17 van de 49 zetels op moeten geven. Het verlies van de PvdA kwam voornamelijk ten goede aan D66. De Democraten behaalden vrijwel evenveel stemmen en Statenzetels als de VVD, die zich ten opzichte van 1987 goed wist te handhaven. Groen Links, die nu overal met één lijst uitkwam, profiteerde weinig van de teruggang van de PvdA: de nieuwe partij behaalde slechts vier zetels meer dan CPN, PPR, PSP en EVP samen in 1987. Het CDA leed enig verlies in het Westen van het land, terwijl de christen-democraten in het Noorden en in Limburg juist winst boekten.

Opvallende winnaars waren - naast D66 uiteraard - de regionale partijen. De Fryske Nasjonale Party (FNP) en de Partij Nieuw Limburg (PNL) wisten beide hun zeteltal uit te breiden, terwijl de Onafhankelijke Partijen Drenthe (OPD) en de Brabantse Onafhankelijke Federatie (BOF) hun debuut bij de Statenverkiezingen met één respectievelijk twee zetels beloond zagen. Alleen de lijst Lokale Partijen Gelderland slaagde er niet in een zetel te behalen. Afgezien van de FNP zijn genoemde partijen eigenlijk provinciale coalities van lokale partijen, die veelal van mening zijn dat de landelijke partijen onvoldoende rekening houden met regionale belangen. Dat geldt minder voor de Zeeuwse partij Delta Anders (DA), die werd opgericht door leden van de PPR die niet wensten op te gaan in Groen Links. Ook deze partij won twee zetels, terwijl Groen Links in Zeeland slechts één zetel behaalde.

Tot de winnaars behoorden ook de Centrumdemocraten (CD), die in de provincies Noord- en Zuid-Holland en Utrecht telkens één zetel behaalden. Extreem-linkse partijen deden het minder goed; de Socialistische Partij (SP) kon wel haar electoraat maar niet haar zeteltal vergroten, terwijl de Socialistische Arbeiderspartij (SAP) en het Verbond van Communisten in Nederland (VCN) geen zetels behaalden. De Groenen handhaafden hun zetel in de Noord-Hollandse Staten. De protestants-christelijke partijen, die in verschillende combinaties deelnamen, gingen relatief vooruit. Ten opzichte van 1987 kregen zij met slechts 6000 kiezers extra er 12 zetels bij. Hierbij dient echter opgemerkt te worden dat het totaal aantal Statenzetels was verhoogd van 748 tot 756.

Bij de verkiezing van Gedeputeerden vonden minder grote verschuivingen plaats dan op grond van de Statenverkiezingen te verwachten viel. D66 kreeg er slechts zes Gedeputeerden bij, maar bleef in de provincies Groningen, Friesland, Overijssel, Flevoland, Utrecht, Noord-Brabant en Limburg buiten de colleges. De PvdA moest acht Gedeputeerden inleveren, maar bleef in alle colleges vertegenwoordigd - evenals de VVD, die haar 15 Gedeputeerden behield. Het CDA kreeg er een

Gedeputeerde bij,

Tabel 1. Uitslag Provinciale Statenverkiezingen 1991

	1991		1987	
	%	zet.	%	zet.
CDA	32,6	257	33,0	255
PvdA	20,4	166	33,0	261
VVD	15,7	116	15,5	112
D66	15,6	116	6,7	45
GPV)				
RPF)	6,0	47	4,8	35
SGP)				
GL*	5,2	36	4,8	32
CD	1,0	3	0,3	0
SP	0,9	1	0,5	1
Groenen	0,6	1	0,6	1
PNL	0,5	5	0,4	4
BOF	0,5	2	-	-
FNP	0,3	3	0,2	2
DA	0,1	2	-	-
OPD	0,1	1	-	-
Overige	0,6	0	1,1	0
Totaal	100,1%	756	100,1%	748

* Groen Links deed als zodanig pas in 1991 mee; voor 1987 zijn de resultaten van CPN, EVP, PPR en PSP samengevoegd.

Bron: Verkiezingsstatistiek Provinciale Staten CBS, 1991

maar werd in Zuid-Holland door een coalitie van PvdA, D66 en VVD buitenspel gezet. De kleinere partijen werden niet bij de collegevorming betrokken.

Eerste Kamerverkiezingen

Op 27 mei kozen de leden van de Provinciale Staten een nieuwe Eerste Kamer. De uitslag weerspiegelde uiteraard de verhoudingen in de Staten, maar was toch niet helemaal voorspelbaar vanwege lijstverbindingen en de keuze van de regionale partijen. Die partijen, verenigd in een Platform Onafhankelijke Groeperingen, konden echter geen overeenstemming bereiken over een gezamenlijke kandidaat en verloren daarmee de kans op een senaatszetel. Grote winnaar werd weer D66, grote verliezer de

PvdA (zie Tabel 2). CDA, Groen Links en de SGP wonnen elk een zetel. Het CDA kreeg hierbij waarschijnlijk de - ongevraagde - steun van de drie Statenleden van de Centrumdemocraten, die door hun hoofdbestuur waren opgeroepen hun stem op de christen-democraten uit te brengen.

Tabel 2. Uitslag Eerste Kamerverkiezingen 1991 (in zetels)

	1991	1987
CDA	27	26
PvdA	16	26
VVD	12	12
D66	12	5
GL*	4	3
SGP	2	1
GPV	1	1
RPF	1	1
Totaal	$\overline{75}$	$\overline{75}$

* Groen Links bestond in 1987 nog niet; CPN, PSP en PPR hadden toen elk één zetel in de Eerste Kamer.

Bron: Verkiezingsstatistiek Provinciale Staten CBS, 1991

Op 11 juni werd de nieuwe Eerste Kamer geïnstalleerd. P.J.A.M. Steenkamp (CDA) trad af als voorzitter en werd opgevolgd door H.D. Tjeenk Willink (PvdA). Aangezien de voorzittershamer in de Tweede Kamer in 1989 was overgegaan van PvdA naar CDA, lag het voor de hand dat nu in de Eerste Kamer het omgekeerde zou gebeuren.

crisis rond WAO en Ziektewet

In de zomer dreigde het kabinet te zullen vallen over de herziening van de Ziektewet en de Wet op de Arbeidsongeschiktheid (WAO). Het kabinet zelf had hierover met enige moeite in de nacht van 12 op 13 juli overeenstemming bereikt. Arbeidsongeschikten onder de vijftig jaar zouden slechts voor beperkte tijd - afhankelijk van hun leeftijd - recht hebben op een uitkering evenredig met hun inkomen; daarna zouden ze een beroep op algemene bijstand moeten doen. Werknemers zouden in geval van ziekte een aantal vakantiedagen moeten inleveren. De publieke opinie en de vakbeweging reageerden zeer verontrust en verontwaardigd op de voorgestelde maatregelen. Onder druk van hun achterban stelden de bewindslieden uit de PvdA het voorstel opnieuw in het kabinet ter

discussie. Op 23 augustus kwam een nieuw compromis tot stand. De in juli overeengekomen maatregelen zouden alleen gelden voor nieuwe arbeidsongeschikten; de uitkeringen van de huidige WAO-ers onder de vijftig jaar zouden wel bevroren maar niet verlaagd of beëindigd worden, terwijl de situatie van vijftigjarigen en ouder onveranderd zou blijven, evenals in het oorspronkelijke voorstel. Werkgevers die arbeidsongeschikten in dienst namen of ontsloegen zouden kunnen rekenen op een bonus (beloning) respectievelijk malus (boete).

De vakbeweging wees ook dit compromis af en organiseerde verscheidene protestacties, van korte stakingen tot een massale betoging van ongeveer 250.000 deelnemers op 5 oktober in Den Haag. De Tweede Kamer sprak zich echter niet tegen het compromis uit.

kiesstelsel en Commissie-Deetman

In maart besprak de Tweede Kamer het rapport van de Bijzondere Commissie 'Vraagpunten', dat in november 1990 verschenen was (zie het *Jaarboek 1990 DNPP*, blz. 17). Onder leiding van Kamervoorzitter W.J. Deetman had de commissie verschillende mogelijkheden voor staatkundige vernieuwing onderzocht. In december besloot de Kamer vier adviescommissies in te stellen om ideeën uit te werken over een nieuw kiesstelsel, verkiezing van burgemeesters, herindeling van de departementen en ministeriële verantwoordelijkheid. De commissies zouden voorgezeten worden door achtereenvolgens oud-minister J. de Koning (CDA), burgemeester E. van Thijn (PvdA), Commissaris der Koningin H. Wiegel (VVD) en de hoogleraar staatsrecht en oud-staatssecretaris M. Scheltema (D66).

subsidies voor politieke partijen

In maart 1990 had minister C.I. Dales van Binnenlandse Zaken een commissie ingesteld die onder voorzitterschap van de Leidse hoogleraar Van den Berg de mogelijkheid van rechtstreekse overheidssubsidie voor politieke partijen zou onderzoeken. In september 1991 bracht de commissie verslag uit met het rapport *Waarborg van kwaliteit*. Directe subsidieverlening wees zij af; handhaving van het huidige systeem van indirecte subsidies had haar voorkeur. De steun aan jongerenorganisaties zou daarbij beperkt kunnen worden. Voorts adviseerde de commissie om giften van particulieren boven de f 50.000 openbaar te laten maken. Voor een uitvoerige beschouwing over deze problematiek zij men verwezen naar de in dit Jaarboek opgenomen bespreking van dit rapport door H. van den Brink.

3. Ontwikkelingen binnen de afzonderlijke partijen

Hieronder worden de in de Staten-Generaal vertegenwoordigde partijen in alfabetische volgorde behandeld. Eerst volgt een overzicht van het ledental van de partijen, op (omstreeks) 1 januari 1991 en 31 december 1991 (of daaromtrent), volgens opgave van de partijsecretariaten.

Tabel 3. Ledental per 1 januari en 31 december 1991

	1991	1992
CD	ca. 2.000	ca. 3.000
CDA	122.238	ca. 120.000
D66	9.829	11.325
GPV	12.917	ca. 13.000
Groen Links	15.900	14.971
PvdA	91.784	79.000
RPF	8.463	8.586
SGP	23.062	23.158
VVD	59.047	56.200

Centrumdemocraten (CD)

Vergeleken met vorige jaren kwamen de Centrumdemocraten in 1991 weinig in het nieuws. Een uitzondering hierop vormde de aankondiging dat de Franse politicus Le Pen met vijftien andere rechtse Europarlementariërs naar Den Haag zou komen. Begin maart zouden zij samen met de Nederlandse geestverwanten CD en CP'86 confereren over onder andere het bijeenbrengen van die twee partijen. De geplande bijeenkomst zou bovendien samenvallen met de verkiezingen voor de Provinciale Staten. Het CD-Kamerlid en partijvoorzitter J.G.H. Janmaat maakte echter bekend dat de ontmoeting niet door zou gaan. Als redenen voerde hij aan dat het Bel Air Hotel weigerde een vergaderruimte aan de CD te verhuren en de Haagse burgemeester Havermans geen politiebescherming wilde geven. Havermans sprak dit laatste overigens tegen. Volgens hem was er bij de gemeente Den Haag nooit een verzoek tot politiebescherming ingediend.

verkiezingen

De CD nam in 1991 in zeven provincies aan de Provinciale Statenverkiezingen deel; in 1987 in drie provincies. Hoewel volgens de opiniepeilingen de CD geen zetel zou krijgen, werden er drie zetels behaald (in Noord-Holland, Zuid-Holland en Utrecht) - twee meer dan bij de vorige

Statenverkiezingen (zie over de uitslag van de Statenverkiezingen van de CD ook de bijdrage van Chr.T. Husbands in dit Jaarboek). In Den Haag en Haarlem demonstreerden kleine groepjes anti-racisten tegen de installatie van Centrumdemocraten tot Statenleden.

De CD-vertegenwoordiging in de Provinciale Staten was te klein om een zetel in de Eerste Kamer te krijgen. Het hoofdbestuur adviseerde daarom de drie Statenleden om het CDA te steunen. Het CD-bestuur gaf de voorkeur aan een landelijke grote partij, 'omdat daar de macht ligt'. VVD en PvdA vielen af omdat die partijen een 'sterk pro-vreemdelingenbeleid voeren'. Ook D66 kwam niet in aanmerking, onder meer omdat deze partij veel begrip zou hebben 'voor de zwakke positie van criminelen' (*CD-info*, 1 april 1991). Restte het CDA, waarop de CD enige invloed meende te hebben omdat deze partij 'in ieder geval enkele punten van het CD-vreemdelingenbeleid aan het overnemen is' (*CD-info*, mei 1991).

samenwerking CD-CP'86

Het dagelijks bestuur gaf in maart opdracht aan een com-missie om mogelijke vormen van samenwerking met de CP'86 te onderzoeken. Op 8 april vond er een inleidend gesprek plaats tussen de voorzitters van beide partijen om fusiebesprekingen voor te bereiden. Een en ander deed de onderlinge onenigheid echter alleen maar toenemen. De Centrumdemocraten verweten in hun partijblad de CP'86 dat deze de politiek van de CD-fractie in de Tweede Kamer (lees: Janmaat) in een kwaad daglicht stelde. De pogingen tot samenwerking tussen beide groeperingen liepen uiteindelijk op niets uit.

perikelen in de Amsterdamse raadsfractie

Binnen de CD-fractie van de gemeenteraad in Amsterdam waren in 1990 problemen gerezen toen het raadslid W.J. Bruyn niet meer samen wilde werken met zijn collega F. Hofman. Bruyn had uit dien hoofde zijn lidmaatschap van de CD opgezegd. Het dagelijks bestuur van de CD besloot in haar vergadering van 19 maart een 'Commissie van Wijze Mannen' samen te stellen, die deze zaak zou onderzoeken teneinde een oplossing te vinden.

Begin maart werd Hofman door de politie opgepakt wegens openbare dronkenschap. In mei 1990 was het raadslid om dezelfde reden gearresteerd.

organisatorische ontwikkelingen

Voor de ondersteuning van Oosteuropese medestanders richtte de CD de Karel de Grote Stichting op. In augustus bezocht W. Koetsier, medewer-

ker op het partijbureau van de CD, de leider van de Bulgaarse Nationale Radicale Partij, I. Georgiev. Koetsier schonk namens de CD de Bulgaarse partij f 45.000.

Het dagelijks bestuur stelde in mei een overlegorgaan in voor de CD-vertegenwoordigers in de gemeenteraden en Staten. Dit Gemeenschappelijk Overleg Ambtsdragers Openbare Lichamen zou eenmaal per kwartaal bijeenkomen om een gemeenschappelijke lijn inzake het politiek optreden vast te stellen.

Christen Democratisch Appèl (CDA)

1991 was voor het CDA een jaar van bezinning op de eigen identiteit. Aanleiding hiertoe was het honderdjarig bestaan van de christelijk-sociale beweging. Maar ook de wat tegenvallende verkiezingsresultaten bij de Provinciale Statenverkiezingen speelden een rol.

verkiezingen

De uitslag van de Statenverkiezingen was voor het CDA niet onverdeeld gunstig. De partij leed ten opzichte van de Statenverkiezingen in 1987 een licht verlies van 0,4%. Tengevolge van de uitbreiding van het aantal Statenzetels gingen de christen-democraten er toch twee zetels op vooruit. Naar aanleiding van de voor de PvdA desastreus verlopen verkiezingen riep het CDA-bestuur de partijgenoten in de Provinciale Staten op toch zoveel mogelijk met de sociaal-democraten te blijven samenwerken. In Zuid-Holland had de PvdA weinig boodschap aan deze christen-democratische tegemoetkoming. De sociaal-democraten besloten samen met VVD en D66 een nieuw college van Gedeputeerde Staten te vormen, waarmee het CDA buitenspel werd gezet. In de overige provincies nam het CDA wèl deel aan de colleges.

In februari stelde het CDA-bestuur de kandidatenlijst voor de Eerste Kamerverkiezingen vast. Eerste Kamervoorzitter P. Steenkamp was lijst-aanvoerder, gevolgd door A.J. Kaland. Opvallende nieuwkomers op de lijst waren de ex-bewindslieden G. Braks, mevr. V. Korte-Van Hemel en C. van Dijk; de directeur van het Wetenschappelijk Instituut voor het CDA J. van Gennip en het Tweede Kamerlid H. Eversdijk. De Eerste Kamerverkiezingen leverden voor het CDA een zetel winst op: de fractie ging van 26 naar 27 zetels. In juni maakte Steenkamp als voorzitter van de Eerste Kamer plaats voor de PvdA-er H.D. Tjeenk-Willink.

grondslag

Naar aanleiding van de tegenvallende verkiezingsuitslag ontstond in de partij een discussie over de C van het CDA. Het bleek namelijk dat de

christen-democraten in de zogenaamde 'bijbelgordel' - het protestantse gebied langs de diagonaal Tholen-Staphorst - fors verloren hadden en vergeleken bij de Tweede Kamerverkiezingen van 1989 zelfs bijna de helft minder kiezers hadden getrokken. Voor een deel profiteerden de kleine christelijke partijen GPV, RPF en SGP van dit verlies. Het partijbestuur trok hieruit de conclusie dat het CDA zich nog meer als christelijke partij moest gaan profileren met name op gebieden als abortus, euthanasie en de Wet gelijke behandeling. De partij had deze koers bij de viering van haar tienjarig bestaan in oktober 1990 reeds ingeslagen. Een commissie onder leiding van oud-partijvoorzitter en Eerste Kamerlid Steenkamp had toen de opdracht gekregen een actuele vertaling te maken van de bijbelse grondslag van de partij. Lubbers liet naar aanleiding van het voornemen van het partijbestuur in maart voor de AVRO-radio weten dat hij weinig voelde voor een al te prominente plaats van de 'C' van christelijk binnen zijn partij. Hij vreesde dat een dogmatische invulling van dit begrip kiezers zonder christelijke achtergrond, die zich wel aangetrokken voelden tot de normen en waarden van het CDA, zou afschrikken. Dat Lubbers' vrees niet ongegrond was bleek uit een in november gehouden opiniepeiling, waarbij twee op de drie CDA-kiezers zichzelf weinig tot niet religieus noemden. Ook de jongerenorganisatie CDJA en de Tweede Kamerfractie lieten kritische geluiden horen. Van buiten de partij toonden GPV, RPF en SGP de nodige scepsis over de voorgenomen koerswijziging.

Op 22 en 23 februari kwamen het CDA en een keur van katholieke en protestantse organisaties op het terrein van onderwijs, zorg, media, sociaal-economische sector, cultuur en kerken in Noordwijkerhout bijeen voor een studieweekend over levensbeschouwelijke identiteit en politiek. Centraal stond de vraag hoe christelijke organisaties in een tijd van ontzuiling op een aansprekende manier met het evangelie konden omgaan. In oktober publiceerde het Wetenschappelijk Instituut voor het CDA een verslag van de conferentie met de titel *Levensbeschouwelijke identiteit en politiek*, met daarin onder andere de inleidingen van partijvoorzitter W. van Velzen, fractievoorzitter van de Tweede Kamer L.C. Brinkman en premier Lubbers.

Eerste Kamerfractie

De Eerste Kamerfractie onder leiding van Kaland zorgde in 1991 weer voor de nodige onrust. Evenals in 1990 wilde de fractie in juni het wetsontwerp inzake de verhoging van het huurwaardeforfait verwerpen. Nadat premier Lubbers gedreigd had met een kabinetscrisis, ging de senaatsfractie uiteindelijk overstag en stemde voor het wetsvoorstel. In het najaar laaiden de conflicten opnieuw op. Deze keer vormden de voorstellen voor het nieuwe verzekeringsstelsel tegen ziektekosten van

PvdA-staatssecretaris H. Simons - het 'plan-Simons' - de aanleiding. In oktober wilden de CDA-senatoren de behandeling in de Eerste Kamer opschorten door hun medewerking te weigeren aan de voorbereidingsprocedure. Dit zou de bewindslieden moeten dwingen zich opnieuw te beraden over deze ingrijpende operatie. Kort daarop draaiden ze echter bij en Kaland verklaarde dat de weigering 'gewoon dom' was geweest. Een week later gooide hij echter opnieuw olie op het vuur door in een interview met het weekblad *HP/De Tijd* zijn CDA- en PvdA-collega's in de Tweede Kamer 'stemvee' te noemen, omdat ze zich te volgzzaam zouden opstellen ten opzichte van hun fractievoorzitters en de premier. Toen in november het 'plan-Simons' in de Eerste Kamer behandeld werd, wist Simons zijn basisverzekering tegen ziektekosten maar ternauwernood te redden. Op het punt van de fasering van de uitvoering moest hij echter aan de eisen van de CDA-fractie tegemoet komen.

partijbijeenkomsten

Op 1 juni kwam de partijraad in Utecht bijeen. In de ochtend was er onder andere een manifestatie waarop de CDA-stichting voor Internationale Solidariteit, de Eduardo Frei Stichting, door haar voorzitter N. Schmelzer werd gepresenteerd. 's Middags pleitte Brinkman voor een 'nieuwe sociale orde' waarmee in 1992 een begin gemaakt zou moeten worden wanneer de interne Europese markt een feit zou zijn. In de nieuwe orde zou een beter evenwicht moeten ontstaan tussen rechten en plichten, met meer sancties voor degenen die aanspraak doen op rechten die hun niet toekomen.

Na Brinkman's rede debatteerde de partijraad over de ontwikkelingssamenwerking. De resolutie die ter tafel lag had een lange voorgeschiedenis. In februari al hadden het CDJA, het CDA-Vrouwenberaad (de vrouwenorganisatie) en 43 prominente CDA-leden zich in een open brief aan parlement en kabinet gekeerd tegen verlaging van de uitgaven voor ontwikkelingssamenwerking in het kader van de Tussenbalans, de grote bezuinigingsoperatie van het kabinet. De ondertekenaars wilden dat Nederland 1,5% van het netto nationaal inkomen zou blijven besteden aan ontwikkelingssamenwerking. Dit bedrag zou bovendien niet gebruikt mogen worden voor hulp aan Oost-Europa en de opvang van vluchtelingen. In mei begon het CDJA een lobby om binnen de partij hiervoor steun te werven. Aanvankelijk wilde het dagelijks bestuur niets van de actie weten, maar om de eenheid te bewaren gingen beide partijen om de tafel zitten teneinde een gezamenlijke resolutie op te stellen voor de partijraad. Men slaagde hierin slechts gedeeltelijk: vastgelegd werd dat het budget voor ontwikkelingssamenwerking niet mocht worden 'vervuild' met uitgaven voor Oost-Europa en asielzoekers; over het normbedrag van 1,5% bereikte men evenwel geen overeenstemming. Het CDJA, gesteund door

het CDA-Vrouwenberaad en een groot aantal kamerkringen, diende op de partijraad dan ook een amendement in, dat pleitte voor handhaving van de 1,5% norm. Tegen de wil van de partijtop nam de partijraad het amendement met overgrote meerderheid aan. Een tweede resolutie van CDJA en CDA-Vrouwenberaad over het vluchtelingenbeleid, waarin onder andere gepleit werd voor een verbetering van de asielprocedures, leverde aanzienlijk minder discussie op.

De commotie rond de resolutie over ontwikkelingssamenwerking had nog een korte nasleep. Twee weken na de partijraad deed Van Velzen tijdens het periodieke overleg met de kamerkringvoorzitters het voorstel om voortaan voorafgaand aan belangrijke partijraadsvergaderingen bijeen te komen om informatie uit te wisselen. Met dit voorstel wilde hij voorkomen dat het bestuur nog eens zo verrast zou worden door de achterban. Deze poging om meer greep te krijgen op het regionale kader werd hem niet door iedereen in dank afgenomen. Men zag het als een nieuwe uiting van het centralistische drijven van Van Velzen.

Op 23 november kwam de partijraad nogmaals bijeen. Tijdens het huishoudelijk gedeelte kwam de begroting 1992 aan de orde. De discussie spitste zich toe op een amendement van de kamerkring Den Helder waarin gevraagd werd de korting van f 30.000,- voor het CDJA ongedaan te maken. Het amendement werd met 93 tegen 67 stemmen verworpen. Het politieke gedeelte van de vergadering werd geopend door Van Velzen, waarna de aanwezigen konden kiezen uit drie deelraden met als thema's mobiliteit, de toekomst van Europa en het rapport *Integratie en participatie*. Dit rapport bevatte de CDA-vertaling van het begrip sociale vernieuwing. Er stond onder andere in dat de hoogte van het minimumloon diende te worden gerelateerd aan de bevordering van de arbeidsparticipatie. De partijraad aanvaardde een resolutie die was opgesteld op basis van het rapport (zie verder ook onder 'crisis rond WAO en Ziektewet').

's-Middags hielden Brinkman en Lubbers politieke toespraken. Kaland, die tijdens de vergadering verantwoording aflegde voor het soms controversiële beleid van zijn fractie in de Eerste Kamer, oogstte van de aanwezigen een ovationeel applaus. De partijraad nam afscheid van mevr. G.W. Montfrans-Hartman, die zeven jaar vice-voorzitster van het CDA was geweest. De vergadering koos mevrouw T. Lodders-Elfferich als haar opvolgster.

Politiek dicht bij mensen

Op de partijraad van 23 november werd ook het rapport *Politiek dicht bij mensen* besproken. De publikatie was voorbereid door een commissie onder voorzitterschap van J. van Laarhoven. In het rapport werd gepleit voor een grotere herkenbaarheid van de CDA-politiek, een versterking van de christen-democratische identiteit, een dienstverlenende partijor-

ganisatie en een grotere aandacht voor scholing en vorming. In mei was *Politiek dicht bij mensen* al in het nieuws geweest, omdat een aantal plaatselijke CDA-afdelingen in een enquête die onderdeel uitmaakte van het rapport, klaagde dat hun aandeel in de opbrengst van de contributies zo gering was dat zij hun taken niet naar behoren konden uitvoeren. De teneur van de kritiek was dat de partijleiding veel van de afdelingen verwachtte, zoals campagnevoeren en het organiseren van politieke discussies, maar daar financieel weinig tegenover stelde. De partijraad nam de conclusies van het rapport na weinig discussie over. Een door het partijbestuur ingestelde landelijke groep zou de uitvoering van de aanbevelingen gaan begeleiden, waarna de najaarspartijraad van 1992 de actie zou evalueren.

crisis rond WAO en Ziektewet

Nadat het kabinet in juli overeenstemming had bereikt over een ingrijpende herziening van Ziektewet en WAO (zie hiervoor onder de 'hoofdmomenten'), klonk er aanvankelijk weinig protest bij de CDA-achterban. In augustus echter kwam het CDJA met een verklaring waarin vooral stelling werd genomen tegen het voorstel de duur van de WAO-uitkering voor iedereen beneden de vijftig jaar te beperken. De christelijke vakcentrale CNV stuurde een brief aan de CDA-Tweede Kamerfractie met daarin de dringende oproep niet akkoord te gaan met de kabinetsplannen. Het partijbestuur liet echter weten in hoofdlijnen het kabinetsbesluit te steunen.

Ook nadat het kabinet in augustus de plannen had bijgesteld, bleef de vakbeweging ontevreden. CNV-voorzitter H. Hofstede liet voor de NCRV-radio weten dat het kabinet moest opstappen, omdat het geen kabinet van sociale vernieuwing meer was maar van 'sociale verloederings'. Ook binnen de partij bleef er verzet. CDA-senator H. van der Meulen, de vroegere voorzitter van het CNV, liet weten in de Eerste Kamer tegen de kabinetsvoorstellen te zullen stemmen. De CDA-afdeling Amsterdam sprak zich met overgrote meerderheid uit voor uitstel van de plannen. De CDA-Basisgroep Sociale Zekerheid tenslotte - die in 1991 haar vijfjarig bestaan vierde - stuurde een open brief aan de Tweede Kamerfractie waarin de voorgenomen ingrepen in de uitkeringen in strijd werden genoemd met het verkiezingsprogramma en de nota *Integratie en participatie*. De kabinetsplannen tot beperking van de WAO-uitkeringen kwamen ook aan de orde op de partijraad van november. Een voorstel dat in de richting ging van de CDJA-wens om de 'schrijnende gevallen' ongemoeid te laten, werd verworpen.

conflicten binnen het CDA in Zeeland en Noord-Brabant

In februari werden vier van de zes Gedeputeerden in het Zeeuwse college door een motie van wantrouwen gedwongen af te treden in verband met de zogenaamde 'belastingaffaire'. In november 1990 was aan het licht gekomen dat een enkele Gedeputeerden in 1985 belasting-naheffingen op hun inkomen betaald hadden uit de provinciekas, zonder dat zij daarvoor toestemming hadden gevraagd aan de Provinciale Staten. Eén van hen, de CDA-er J. Ventevogel, maakte in oktober bekend dat hij ook zijn fractievoorzitterschap in de Staten aan het eind van het jaar zou opgeven.

Vlak daarna kwam er een rapport uit over de problemen binnen de Zeeuwse CDA-kamerkring van de hand van een onafhankelijke commissie, ingesteld door het landelijk partijbestuur en onder voorzitterschap van Eerste Kamerlid Van Dijk. De 'belastingaffaire' was namelijk niet de enige bron van onrust. In 1982 hadden Ventevogel en de toenmalige Gedeputeerde R. Barbé elkaar de portefeuille van economische zaken betwist. Sindsdien was hun verstandhouding slecht. Toen Barbé in 1989 burgemeester van Terneuzen werd, volgde fractievoorzitter en medestander J. de Boe hem op als Gedeputeerde voor economische zaken. Na dit tweede verlies van Ventevogel in de strijd om de portefeuilles raakten de persoonlijke verhoudingen ernstig verstoord. In de fractie hadden zich twee kampen gevormd, die elkaar fel bestreden. Een van de conclusies van de commissie-Van Dijk was dat De Boe, inmiddels Statenlid, moest aftreden. Weliswaar had hij geen aandeel gehad in de 'belastingaffaire', maar tijdens het onderzoek naar de kwestie zou hij zich oncollegiaal gedragen hebben jegens de andere leden van het college. Bovendien beloofde zijn starre en onverzoenlijke houding weinig goeds voor de toekomst, aldus de onderzoekers. In december besloot een ruime meerderheid van de CDA-kamerkring Zeeland naar aanleiding van het rapport dat De Boe moest opstappen. Ook het landelijk partijbestuur drong in een brief op diens aftreden aan. Vooralsnog weigerde De Boe echter de Provinciale Staten te verlaten.

In de provincie Noord-Brabant speelde in juli een conflict van geheel andere orde. De voltallige, honderd leden sterke afdeling van het CDA in het dorpje Liempde bedankte voor de partij en ging verder onder een eigen naam: Liempdse Democraten Partij (LDP). Aanleiding was een ruzie tussen de plaatselijke afdeling enerzijds en de CDA-fractie in de Provinciale Staten en de CDA-Gedeputeerde anderzijds over een op handen zijnde gemeentelijke herindeling. De Brabantse Staten hadden besloten Liempde bij Boxtel te voegen, terwijl het dorp zelf aansluiting bij St. Oedenrode wilde.

internationale contacten

In april kwamen de voorzitters en regeringsleiders van de Europese Volkspartij (EVP) - het samenwerkingsverband van christen-democratische partijen in Europa en van de fracties in het Europees Parlement - in Brussel bijeen. Zij besloten onder andere tot de instelling van een gezamenlijk wetenschappelijk bureau, dat tot taak zou krijgen het christen-democratisch gedachtengoed in Europa te verdiepen. Bovendien zou er gewerkt gaan worden aan een EVP-beginselprogramma. Een ander agendapunt was de omstrede toelating van de Britse Conservatieven, die al sinds jaar en dag aansluiting zochten bij de christen-democratische fractie. Met name het CDA was hier in het verleden een fel tegenstander van geweest, omdat het vreesde dat hierdoor het christen-democratisch karakter van de EVP aangetast zou worden. Sinds Major Thatcher als premier had opgevolgd was de houding van het CDA minder afwijzend geworden, omdat de nieuwe Engelse premier te kennen had gegeven het EVP-verkiezingsprogramma geheel te onderschrijven. Afsproken werd dat een overleggroep van EVP en EDG (de fractie waarin de Britse en Deense conservatieven waren vertegenwoordigd) zich zou gaan beraden op gezamenlijke politieke standpunten. De groep moest uiterlijk 1 april 1992 de resultaten van haar werkzaamheden voorleggen aan het EVP-bestuur.

In 1991 waren er opnieuw contacten met Midden- en Oost-Europa. Een van de belangrijkste activiteiten van de Eduardo Frei Stichting was het mede tot stand brengen van het Internationaal christen-democratisch vormingsinstituut in Boedapest. Hier zouden cursussen gegeven worden aan deelnemers afkomstig uit alle Midden- en Oost-Europese christen-democratische partijen.

Ook het CDA-Vrouwenberaad was op internationaal gebied actief: in mei begon men met een uitwisselings- en scholingsprogramma voor christen-democratische vrouwen uit Oost- en West-Europa. Contacten waren er met Hongarije, Polen en Tsjecho-Slowakije.

verwante organisaties en publikaties

Het Wetenschappelijk Instituut voor het CDA liet in januari het beleidsadvies *Groot-stedelijk besturen* van de hand van J. Balkenende en A. Klink het licht zien. In het rapport wezen de auteurs de vorming van agglomeratiegemeenten in grootstedelijke gebieden af. De instelling van een 'regionaal bestuurlijk orgaan', vooralsnog samengesteld uit de vertegenwoordigers van de betrokken gemeenten, had hun voorkeur.

In september en november hield het Wetenschappelijk Instituut twee conferenties in een reeks van vier over het in 1990 verschenen rapport *Publieke gerechtigheid*, dat een christen-democratische visie op de staat

behelsde.

In juni vierde het CDJA zijn tienjarig bestaan in Dalfsen. Voorzitter A. Koppejan hield in zijn rede de traditie van een kritische houding ten opzicht van de moederpartij hoog door het optreden van de CDA-Tweede-Kamerfractie als 'zelfgenoegzaam' en 'passief' te bestempelen. Ook het kabinet moest het ontgelden, omdat het had voorgesteld de minimumjeugdlonen te verlagen. Tijdens de bijeenkomst bood Koppejan Lubbers een exemplaar aan van het boekje *Grenzeloos, 10 jaar CDJA*. Op de vergadering werd ook een geactualiseerde en hernieuwde versie van het CDJA-grondslagrapport *Heelmaken wat gebroken is* vastgesteld.

Ter gelegenheid van het feit dat in 1991 herdacht werd dat de christelijk-sociale beweging honderd jaar bestond, hield het CDJA in september samen met een aantal andere christelijke jongerenorganisaties een conferentie over christelijk sociaal denken. In de slotverklaring leverden ze kritiek op het Christelijk Sociaal Congres dat in november in Doorn gehouden zou worden en dat in hun ogen te elitair zou zijn.

In november begon het CDJA samen met het Christen Democratisch Jongeren Fonds (CDJF) een eenmalige financiële actie onder CDA-leden. Doel van de sterk groeiende jongerenorganisatie was het op peil houden van de fondsen, die geleden hadden door een korting van het CDA en door bezuinigingen van het ministerie van WVC op hun subsidie.

Het CDA-Vrouwenberaad kreeg in 1991 een nieuwe voorzitter. Mevrouw A. van Ardenne, die op de najaarspartijraad van het CDA afscheid nam, werd opgevolgd door mevrouw T. Jongma-Roelants.

In november publiceerde het Vrouwenberaad een brochure met de titel *Individualisering en draagkracht*, waarin gepleit werd voor het afschaffen van fiscale voordelen voor kostwinners. In plaats daarvan zou de kinderbijslag fors moeten worden verhoogd. In de nota keerden de CDA-vrouwen zich ook tegen een minstelsel in de sociale zekerheid, waar een krachtige stroming in de partij voorstander van was.

In mei verscheen *Individualisering en draagkracht*, geschreven door een door het partijbestuur ingestelde werkgroep onder leiding van oudstaatssecretaris van Sociale Zaken L. de Graaf. De auteurs wilden een fiscaal en sociaal systeem dat minder op de traditionele kostwinner was gericht. Toch waren ze geen voorstander van een strikt geïndividualiseerd systeem, omdat dat ten koste zou gaan van de lagere inkomens en de sociale zekerheid te duur zou maken. De draagkracht per huishouden moest de norm blijven voor de inkomensverdeling. Het partijbestuur nam de aanbevelingen van de werkgroep over.

In september publiceerde het CDA het rapport *Herstelde verantwoordelijkheid*, dat een concrete uitwerking gaf van de kerntaken van de overheid op verschillende beleidsterreinen.

personalia

Op 21 september overleed de oud-parlementariër J. Mommersteeg op 74-jarige leeftijd. Van 1963 tot 1982 was hij met tussenpozen Kamerlid voor de KVP en later voor het CDA. In het kabinet-Den Uyl (1973-1977) was hij korte tijd staatssecretaris van Defensie. Van 1982 tot 1984 maakte hij deel uit van het Europees Parlement.

Op 2 oktober overleed J. Christiaanse. Hij werd 59 jaar. Van 1970 tot 1980 was hij gemeenteraadslid voor de ARP in Rotterdam. In 1973 werd hij lid van de Eerste Kamer. Tot juni 1991 bleef hij daar deel van uitmaken. Gedurende de periode 1981 tot 1988 was Christiaanse voorzitter van de CDA-senaatsfractie.

In december werd bekend dat G. Koffeman, sinds 1989 Tweede Kamerlid voor het CDA, strafrechtelijk zou worden vervolgd wegens valsheid in geschrifte. Hij werd ervan verdacht dat hij inkomsten van zijn vorige werkgever, de Algemeen Christelijke Politiebond, had verzwegen, terwijl hij al lid was van de Tweede Kamer. Koffeman had bij het begin van het gerechtelijk vooronderzoek in september zijn werkzaamheden als Kamerlid opgeschort.

Democraten 66 (D66)

In 1991 vierde D66 haar 25-jarig bestaan. De jarige maakte het uitstekend. Bij de Statenverkiezingen in maart behaalde de partij de grootste electorale overwinning uit haar geschiedenis. Bovendien bleek uit opiniepeilingen ook nog eens dat D66 na het CDA de grootste partij zou worden bij eventueel te houden verkiezingen voor de Tweede Kamer. De Democraten waren daarmee zo langzamerhand geduchte concurrenten geworden van de drie grote partijen CDA, PvdA en VVD. Dat was aan hun reacties dan ook te merken. Tijdens een toespraak in de Westerkerk in Amsterdam leverde CDA-fractievoorzitter in de Tweede Kamer Brinkman de kritiek dat D66 zich te vrijblijvend zou gedragen en inhoudelijk onduidelijk zou zijn. Hij concludeerde dat het daarom misschien wel nodig was dat D66 'met de harde werkelijkheid van het pluche' geconfronteerd zou worden. Eerder in het jaar al had het CDA - uit angst voor een oververtegenwoordiging van D66-sympathisanten in de rechterlijke macht - in de Tweede Kamer bij monde van V.A.M. van der Burg gepleit voor meer invloed voor het parlement bij het benoemen van nieuwe leden in de Hoge Raad.

De sociaal-democraten reageerden anders: het PvdA-bestuur kwam in oktober met het voorstel de wetenschappelijke bureaus van D66, Groen Links en PvdA aan de hand van de partijprogramma's overeenkomsten en verschillen tussen de progressieve partijen te laten onderzoeken om zo de mogelijkheid van samenwerking tussen de drie partijen te verkennen.

VVD-fractievoorzitter in de Tweede Kamer F. Bolkestein tenslotte vergeleek D66-leider H. van Mierlo met een Latijns-Amerikaanse 'caudillo' (een dictator). Dit gebeurde naar aanleiding van een vraaggesprek met Van Mierlo in *NRC Handelsblad*, waarin hij de verwachting uitsprak dat de betekenis van politieke partijen en programma's zou afnemen en de rol van personen in de politiek groter zou worden. Na boze reacties uit de D66-gelederen herriep Bolkestein zijn vergelijking.

verkiezingen

Op de Algemene Ledenvergadering van 2 februari opende campagneleider E. Bakker officieel de campagne voor de Provinciale Statenverkiezingen, die gevoerd werd onder het motto 'Een schone provincie, een helder bestuur'. Evenals in 1990 bij de gemeenteraadsverkiezingen viel de uitslag voor D66 zeer gunstig uit. De partij behaalde in totaal 116 Statenzetels, bijna een verdrievoudiging ten opzichte van de Statenverkiezingen van 1987. In Flevoland behaalde D66 met 20,4% van de stemmen de meeste winst. In een aantal plaatsen (Almere, Lelystad, Leiden, Den Helder, Zoetermeer) kwamen de Democraten zelfs als grootste partij uit de bus.

Binnen de partij zag men deze nieuwe verkiezingszege als een bewijs van structurele groei, toe te schrijven aan een aantal factoren: de ideologische ongebondenheid van D66, die een voordeel was in een tijd van ontzuiling en neergang van klassieke ideologiën; de constructieve wijze van oppositievoeren in de Tweede Kamer; en tenslotte het gunstige imago van D66, vooral belichaamd in de persoon van Van Mierlo. Dit laatste punt leek ondersteund te worden door een door bureau Intomart onder D66-kiezers uitgevoerd onderzoek. Hieruit bleek dat 72% van mening was dat D66 zonder de politieke uitspraken van Van Mierlo niet veel stemmen zou trekken. 80% was niet in staat een van de 12 andere D66-Kamerleden te noemen dan Van Mierlo.

Bij de collegevorming was de spectaculaire overwinning van D66 lang niet overal terug te vinden. In meer dan de helft van de provincies bleven de Democraten buiten het college van Gedeputeerde Staten.

In maart kozen de leden van D66 J. Vis op de eerste plaats van de kandidatenlijst voor de Eerste Kamerverkiezingen. J. Glastra van Loon en mevr. M.-L. Tiesinga namen respectievelijk de tweede en derde plaats in. Het vroegere Tweede Kamerlid mevr. E. Wessel-Tuinstra kwam op de vierde plaats. Na de verkiezingen in mei was de fractie gegroeid van vijf naar 12 zetels, waarvan vijf door vrouwen bezet werden. De vijf zittende senatoren maakten ook weer deel uit van de nieuwe fractie.

WAO-voorstellen

'Een regeringspartij zonder regeringsverantwoordelijkheid.' Zo typeerde VVD-leider Bolkestein de tamelijk welwillende houding van D66 ten aanzien van de coalitie van PvdA en CDA. Deze 'constructieve' opstelling van D66 kreeg met het WAO-besluit van het kabinet een behoorlijke deuk. Van Mierlo vond in augustus dat de bestaansreden van het kabinet was vervallen door 'de bende die het kabinet van de WAO-plannen heeft gemaakt'. De Adviesraad die op 31 augustus speciaal bijeenkwam over de WAO, steunde de Kamerfractie en haar voorzitter. D66 toonde zich voorstander van een ruime toepassing van volumemaatregelen in WAO en Ziektewet. Pas als onomstotelijk vaststaat dat deze maatregelen niet voldoende zijn, moet er ingegrepen worden in hoogte en duur van de uitkeringen.

partijbijeenkomsten

Op 2 februari kwam de Algemene Ledenvergadering in Zwolle bijeen. Hoewel het congres gewijd was aan het milieu en de Statenverkiezingen ging de meeste aandacht uit naar de Golfoorlog. Uitvoerig verantwoordde Van Mierlo in zijn rede de opstelling van de Tweede Kamerfractie, die - met uitzondering van D. Tommel - voor Nederlandse deelname aan de oorlog had gestemd. Hoewel het kabinetsbeleid door de Democraten werd ondersteund bekritiseerde Van Mierlo 'de moeizame, onheldere en weinig overtuigende manier' waarop het regeringsstandpunt ten aanzien van de Golfoorlog tot stand was gekomen. Het congres nam een resolutie aan over beteugeling van de wapenexport naar het Midden-Oosten. Verder discussieerden de Democraten over het milieubeleid. Men sprak zich uit voor het invoeren van regulerende milieuheffingen en voor maatregelen die zouden leiden tot vermindering van de veestapel.

Op 2 november hield D66 haar jubileumcongres in Amsterdam. Tijdens de bijeenkomst in Krasnapolsky - op dezelfde plaats waar D66 25 jaar geleden was opgericht - besprak Van Mierlo onder andere de kansen voor D66 op een doorbraak naar een grote partij. Bij de eerstvolgende Kamerverkiezingen zou zijn voorkeur uitgaan naar een coalitie van D66, VVD en PvdA. Samenwerking tussen D66, PvdA en Groen Links, zoals bepleit door de PvdA, wees hij van de hand. Het idee van een progressieve volkspartij zou namelijk een herbevestiging betekenen 'van de traditionele Nederlandse politieke huiskamer met het bankstel van het CDA in het midden en twee fauteuils ter linker en ter rechter zijde', zo verklaarde hij (*NRC Handelsblad*, 4 november 1991). Dat dit standpunt brede steun ontmoette, bleek uit het feit dat een motie werd aangenomen die van het hoofdbestuur vroeg zich terughoudend op te stellen in de discussie over een nieuwe progressieve volkspartij.

Op de bijeenkomst stond verder een internationale forumdiscussie op de agenda. Onder leiding van L.J. Brinkhorst sprak men over het functioneren van de democratie in Oost- en West-Europa. Sprekers uit Griekenland, Polen, Italië en Tsjecho-Slowakije zetten de bijeenkomst luister bij. De toekomst van Europa kwam ook ter sprake. Een motie werd aangenomen die het Europees Parlement een eerste stem wilde geven in de besluitvorming over de Europese Politieke en Monetaire Unie.

wijziging statuten en huishoudelijk reglement

In 1990 waren de voorbereidingen gestart voor de wijzigingen van de statuten en het huishoudelijk reglement van D66 (zie *Jaarboek 1990 DNPP*, blz. 31). In de zomer van 1991 werden de door de reglementencommissie voorgestelde wijzigingen door de partijtop besproken. Het voorjaarscongres van maart 1992 zou zich hierover uitspreken. Voorgesteld werd onder andere om het hoofdbestuur rechtstreeks door de Algemene Ledenvergadering te laten kiezen in plaats van door de regio's. Daarnaast zou de leeftijdsgrens voor het lidmaatschap van D66 verlaagd moeten worden naar 14 jaar. De Adviesraad (AR) had in oktober al laten weten zich niet te kunnen vinden in de wijzigingen die de AR betroffen, omdat die tot belemmeringen van zijn werkzaamheden zouden leiden.

Jonge Democraten

De Jonge Democraten (JD) volgden in 1991 de moederpartij op kritische wijze. Voorzitter R. van der Poort verweet de partij enkele malen dat ze bezig was aan een winterslaap. D66 zou na 25 jaar te weinig behouden hebben van haar oorspronkelijke vernieuwingsdrang en mede door de snelle groei verworpen zijn tot een 'doodgewone partij'. Ook was Van der Poort van mening dat D66 te veel vertrouwde op de kracht van Van Mierlo. Om de electorale winst te behouden, zou de partij zich meer moeten gaan bezighouden met profilering van eigen mensen en ideeën - bijvoorbeeld op het gebied van het sociaal-economisch beleid en de medische technologie. Ook het partijbestuur moest het ontgelden: het zou zich te slaafs opstellen ten opzichte van de Tweede Kamerfractie. De jongerenorganisatie en de moederpartij bleven echter wel met elkaar in gesprek. In april werd de eerste van een serie 'confrontatiebijeenkomsten' tussen JD-ers en D66-ers gehouden met als doel het formuleren van standpunten over onderwerpen als sociale dienstplicht, gen-ethiek en biotechnologie.

De Jonge Democraten lieten ter gelegenheid van het 25-jarig jubileum van D66 een brochure verschijnen, getiteld *2016*. De bundel - geschreven door acht JD-ers - probeerde een beeld te geven van wat D66 was en wat ze over nog eens 25 jaar zou moeten zijn.

verwante organisaties en publikaties

In juni hield de Stichting Wetenschappelijk Bureau D66 (SWB-D66) in Amersfoort een studieconferentie over het Midden-Oosten. De discussie werd gevoerd aan de hand van de notitie *Het Midden-Oosten na de Golfoorlog*, opgesteld door een SWB-werkgroep.

In september organiseerde de SWB ter gelegenheid van het 25-jarig bestaan van de partij een symposium in Den Haag over de functie en rol van politieke partijen in de toekomst. Over dit onderwerp liet de SWB ook een brochure het licht zien.

Ook het Politiek Emancipatie en Activerings Centrum (PEAC) publiceerde een jubileumbrochure met als titel *Emancipatie in de jaren negentig*. Zeven schrijfsters ontvouwen hierin hun visie op verschillende facetten van het emancipatiebeleid.

Het PEAC kreeg in 1991 een nieuw bestuur, met als voorzitter M. van der Leeuw. In een interview in *De Democraat* kondigde zij een koerswijziging van het PEAC aan, waarbij de nadruk meer dan voorheen zou gaan liggen op politieke emancipatie van vrouwen. Positieve discriminatie en aparte vrouwenorganisaties beschouwde ze als achterhaald.

De raads- en Statenleden van D66 vormden in 1991 een bestuurdersvereniging, die hun activiteiten professioneel moest gaan ondersteunen. De vereniging kwam in de plaats van het Gemeentelijk Provinciaal Overleg (GPO), dat in feite een commissie was van het hoofdbestuur en op vrijwillige basis werkte. De status van de nieuwe vereniging zou definitief geregeld worden in de nieuwe statuten van D66. De bestuurdersvereniging presenteerde zich officieel op het jubileumcongres in november.

internationale contacten

De Adviesraad deed in zijn vergadering van maart een aantal uitspraken over internationale partijpolitieke samenwerking. In de eerste plaats vond men dat er gewerkt moest worden aan een lange-termijn-visie met betrekking tot de samenwerking met andere politieke partijen en groeperingen in Europa. Ook zou D66 initiatieven moeten nemen om te komen tot een Europees platform voor 'burger-democratische' partijen. Het waarnemerschap bij de Liberale Internationale moest worden voortgezet. Een uitspraak over een eventuele toetreding van de partij tot de Europese Federatie van Liberale en Democratische partijen vond men nog niet opportuun.

Het Instituut voor Vorming en Samenwerking Oost- en Midden-Europa (IVSOM) organiseerde in november in Noordwijk een vrouwenconferentie, waarbij de plaats van de vrouw in de samenleving centraal stond. Ook vrouwen uit Hongarije, Tsjecho-Slowakije en Polen woonden de bijeen-

komst bij.

personalia

In mei overleed de jeugdpsychiater G. Mik op 68-jarige leeftijd. Van 1970 tot 1981 had hij deel uitgemaakt van de Provinciale Staten van Groningen en van 1981 tot 1986 was hij Tweede Kamerlid voor D66. Mik verwierf vooral bekendheid op het gebied van de jeugdhulpverlening.

Per 1 november volgde oud-partijleider J.C. Terlouw de in mei overleden VVD-er M. de Bruyne op als Commissaris der Koningin in Gelderland. Terlouw, die van 1973 tot 1981 voorzitter van de Tweede Kamerfractie was geweest en van 1981 tot 1982 minister van Economische Zaken en vice-premier in het tweede en derde kabinet-Van Agt, had zich na de zware verkiezingsnederlaag van D66 in 1982 uit de landelijke politiek teruggetrokken. Daarna was hij secretaris-generaal van de Europese Conferentie van Transportministers in Parijs geworden. D66 kreeg met Terlouw haar eerste Commissaris der Koningin.

In november verscheen van de hand van B. Rogmans een biografie met de titel *Hans van Mierlo: een bon-vivant in de politiek*. Van Mierlo was hiervan weinig gediend. Hijzelf en zijn vrienden hadden geweigerd aan het boek mee te werken, zodat de auteur zich louter had moeten baseren op schriftelijk materiaal.

Gereformeerd Politiek Verbond (GPV)

1991 verliep voor het GPV rustig. De partij hield zich bezig met vraagstukken rond de Europese integratie en in de Tweede Kamer met euthanasie en abortus. Over dit laatste onderwerp liet de Tweede Kamerfractie een nota verschijnen, die mede een parlementaire evaluatie van de tien jaar oude abortuswet beoogde.

verkiezingen

Aan de verkiezingen voor de Provinciale Staten in maart nam het GPV in vijf provincies zelfstandig deel, in vier provincies met een gemeenschappelijke lijst met de RPF en in de overige drie provincies samen met RPF en SGP. De stembusuitslag was gunstig voor de partij: het aantal GPV-Statenleden (onder wie voor het eerst ook een vrouw) steeg van negen naar 16. Opmerkelijk hierbij was dat de resultaten in de provincies waar het GPV zelfstandig of in combinatie met de RPF deelnam, beter waren dan in de provincies waar deelgenomen werd met een GPV/RPF/SGP-lijst.

De Generale Verbondsraad (GVR) van het GPV plaatste in januari J.P. de

Vries, hoofdredacteur van het *Nederlands Dagblad*, als eerste kandidaat op de lijst voor de Eerste Kamerverkiezingen. Na aanvankelijk bewilligd te hebben, trok De Vries zich echter terug onder druk van de redactie van het *Nederlands Dagblad*. Deze achtte het gewenst dat de hoofdredacteur volledig beschikbaar bleef voor de krant. De hoogleraar K. Veling, die nu toestemde in een eerste plaats op de lijst, werd in mei in de Eerste Kamer gekozen. Hij volgde J. van der Jagt op, die niet meer herkiesbaar was. Het GPV bleef met één zetel vertegenwoordigd.

Algemene Vergadering

Het GPV hield zijn Algemene Vergadering op 20 april in Arnhem. Een aantal huishoudelijke zaken kwam aan de orde en Tweede Kamerfractievoorzitter G.J. Schutte hield zijn traditionele politieke rede. De aanwezigen namen uitgebreid afscheid van Van der Jagt, die naast zijn werk in de Eerste Kamer ook zijn adviseurschap van de beide Verbondsraden zou beëindigen. Voorzitter J. Blokland memoreerde het vele werk dat hij als penningmeester en partijvoorzitter van 1966 tot 1984 en als senator vanaf 1977 voor de partij had verricht. Op de vergadering kwam ook het toelatingsbeleid van leden van het GPV aan de orde. Op een vraag van een van de afgevaardigden wanneer de toegezegde nota over dit onderwerp zou verschijnen, antwoordde S.J.C. Cnossen, secretaris van de Centrale Verbondsraad (CVR), dat er een concept-rapport door een CVR-commissie was opgesteld, dat binnenkort in de Verbondsraden besproken zou worden (zie ook onder toelatingsbeleid).

toelatingsbeleid

Tot nu toe was het toelatingsbeleid van de plaatselijke verenigingen, die op dit punt vergaande autonomie genoten, nogal verschillend. Zo wilden sommige verenigingen alleen belijdende leden van de vrijgemaakt gereformeerde kerken als partijlid inschrijven. Anderen daarentegen hanteerden dit criterium niet. Hoewel de landelijke statuten slechts eisten dat leden de grondslag van het GPV onderschreven, was zowel binnen als buiten de partij de indruk ontstaan dat het GPV de partij van de vrijgemaakt gereformeerden was. Volgens het Tweede Kamerlid E. van Middelkoop, die de Verbondsbesturen in deze kwestie adviseerde, was de taaiheid van dit beeld te wijten aan de ontstaansgeschiedenis van het GPV: 'Het Verbond is geboren uit een scherp kerkelijk conflict, de vrijmaking van 1944. Hoewel de statuten nadrukkelijk spreken van een confessionele partij, niet van een kerkelijke, heeft het GPV vanwege zijn oorsprong het stempel gekregen van de partij van de vrijgemaakt gereformeerden. Het GPV is door de jaren heen statutair een open, maar sociologisch een gesloten partij geweest' (*Trouw*, 15 oktober 1991). Door

de verkiezingsoverwinningen van het GPV in 1989, 1990 en 1991 - waarbij vele niet-vrijgemaakte kiezers de partij steunden - groeide de behoefte aan eenheid in het toelatingsbeleid des te meer. In november zegde Blokland toe dat de beloofde beleidsnotitie over dit onderwerp in januari 1992 in de GVR vastgesteld en vervolgens aan de plaatselijke verenigingen toegezonden zou worden. De bedoeling was om aan de hand van deze notitie alle plaatselijke verenigingen via het partijdebat ervan te overtuigen dat het GPV-lidmaatschap niet alleen aan vrijgemaakt gereformeerden is voorbehouden. Overigens waren de Verbondsraden ook van plan op termijn met een voorstel te komen tot wijziging van artikel 6c van de statuten, waarin staat dat voor het lidmaatschap van de GVR men wèl lid moet zijn van een der vrijgemaakt gereformeerde kerken. Deze voorwaarde was ooit bij amendement op een Algemene Vergadering tegen de zin van de CVR en GVR in de statuten opgenomen.

nevenorganisaties en publikaties

De Groen van Prinsterer Stichting, het wetenschappelijk bureau van het GPV, gaf in 1991 een aantal publikaties uit. *Christelijke politiek in een geseculariseerd Nederland* was de neerslag van een in 1990 gehouden symposium over dit onderwerp. De brochure bevatte de inleidingen van E.M.H. Hirsch-Ballin (CDA), C.J. Klop (CDA) en E. van Middelkoop (GPV). *Nederlandse levensstijl en taal in het verenigende Europa*, geschreven door A.J. Verbrugh, bepleitte onder andere een wettelijk voorschrift tot gebruik van de Nederlandse taal in bestuur, rechtspraak en onderwijs. *Rechtspraak binnen bereik: kanttekeningen bij een nieuwe structuur van de rechterlijke organisatie* behandelde de vraag of de rechtspraak na de beoogde reorganisatie voldoende zorgvuldig zou blijven. Tenslotte verscheen *Een zelfstandige overheid in een sterke samenleving*, geschreven door een commissie uit de partij.

Een commissie, ingesteld door de Groen van Prinsterer Stichting, boog zich over de problematiek van het regionaal bestuur, hetgeen uitmondde in een GPV-rapport met de titel *Bestuur op niveau*.

De Stichting Mandaat, het scholings- en vormingsinstituut van het GPV, organiseerde op 22 en 23 november in samenwerking met twee geestverwante Hongaarse partijen een congres in het Hongaarse Sárospatak met als thema 'Calvinisten in de politiek'.

Groen Links

Nadat Groen Links zich op 24 november 1990 definitief als partij had geconstitueerd, hieven in 1991 achtereenvolgens PSP, PPR, EVP en CPN zichzelf op. Bij de Statenverkiezingen wist Groen Links de hooggespannen verwachtingen niet waar te maken. De partij profiteerde slechts in

beperkte mate van de electorale aderlating van de PvdA. In de tweede helft van 1991 boog men zich over de herschreven versie van het Groen Links Manifest.

Golfoorlog

In januari was in het Midden-Oosten de Golfoorlog uitgebroken. Met militair geweld poogden de Verenigde Staten, gesteund door een aantal bondgenoten waaronder Nederland, het Iraakse bezettingsleger uit Koeweit te verdrijven. Als enige fractie distantieerde Groen Links zich in de Tweede Kamer van de Golfoorlog. Fractievoorzitter R. Beckers noemde de oorlog zinloos. Volgens haar was het middel erger dan de kwaal. Beckers hekelde de afhankelijke opstelling van de Nederlandse regering tegenover de Verenigde Staten. Deze stellingname trok veel aandacht en leverde de partij honderden nieuwe leden op.

Groen Links organiseerde op 26 januari samen met de Socialistische Partij (SP) en een aantal vredesgroepen een betoging tegen de Golfoorlog in Amsterdam. Naar schatting tienduizend mensen liepen mee in de demonstratie. Aangedrongen werd op een 'staakt-het-vuren' en het terughalen van de Nederlandse oorlogsschepen uit de Golf.

Tijdens een Kamerdebat begin februari vergeleek het CDA-Tweede Kamerlid M.B.M.J. van Vlijmen de fractie van Groen Links met 'de NSB van voor de oorlog'. Kort daarop zei hij 'te geëmotioneerd te hebben gereageerd', zonder evenwel de strekking van zijn woorden terug te nemen. CDA-fractieleider Brinkman verklaarde een dag na dit incident dat de fractie van Groen Links onrecht was aangedaan. Groen Links aanvaardde deze verontschuldiging.

Het zenden van Nederlandse Patriot-luchtafweerraketten naar het door Iraakse raketten bedreigde Israël leidde tot tweespalt binnen Groen Links. De Tweede Kamerfractie was in meerderheid tegen, omdat hier wapens werden ingezet tegen wapens. Het partijbestuur vond daarentegen dat Nederland terecht Patriots aan Israël ter beschikking stelde om de burgerbevolking tegen Iraakse raketaanvallen te beschermen. Partijvoorzitter M. Vos noemde deze verschillende standpunten geen probleem. Het was naar haar mening niet meer dan logisch dat over een dergelijke kwestie verschillende opvattingen bestonden binnen Groen Links. De Groen Linkse Raad van 9 maart was echter een andere mening toegedaan. Volgens de Raad had de Tweede Kamerfractie zich 'te formeel en gelijkhebberig opgesteld en belangrijke en emotionele kanten van de discussie over de verdediging van Israël genegeerd' (*Groen Links*, april 1991).

verkiezingen

Groen Links noemde de teleurstellende uitslag van de Statenverkiezingen 'zorgelijk'. De partij wist nauwelijks te profiteren van het enorme electorale verlies van de PvdA. 'De bescheiden winst maskeerde het verlies', aldus het partijblad in zijn commentaar. Vergeleken met de resultaten van de CPN, PPR, PSP en EVP bij de Statenverkiezingen in 1987 boekte Groen Links een magere winst (van 4,8% naar 5,2%). In vergelijking met de gemeenteraadsverkiezingen van 1990 was echter sprake van een behoorlijk verlies, dat ogenschijnlijk vooral bij D66 terecht kwam.

De uitslag verschildte per provincie. In de provincies Groningen en Noord-Holland, waar de 'oude' partijen traditioneel sterk waren, werd verloren. Winst werd behaald in Friesland, Drenthe, Noord-Brabant en Limburg. In Zeeland had men gevoelige concurrentie te duchten van Delta Anders, een groepering van voormalige leden van de PPR. Al met al behaalde Groen Links vier extra zetels en kwam uit op 36 Statenleden.

Op 27 mei vonden er verkiezingen voor de Eerste Kamer plaats. Om een vierde zetel voor Groen Links in de wacht te slepen voerde het partijbestuur overleg met vertegenwoordigers van de regionale lijsten. Ofschoon de partij het zelf niet had verwacht, slaagde ze er toch in de vierde zetel te behalen. Doorslaggevend was de stem van het Noordhollandse Statenlid van de Groenen op Groen Links.

Groen Linkse Raad

In 1991 kwam de Groen Linkse Raad een aantal keren bijeen. Tijdens de vergadering van 15 juni legden de Eerste en Tweede Kamerfractie en het partijbestuur verantwoording af. De senaatsfractie werd verzocht duidelijker naar buiten te treden. Het partijbestuur werd bekritiseerd vanwege het feit dat het op eigen initiatief al mogelijke kandidaten voor de Tweede Kamer had benaderd.

Op 19 oktober besprak de Raad het groentaxplan van de Tweede Kamerfractie. Met dit plan werd een verdubbeling van de prijs van gas en elektriciteit in drie jaar beoogd, gekoppeld aan compensatiemaatregelen voor de laagste inkomens. Op het plan, dat veel aandacht in de publiciteit kreeg, reageerde de Raad positief.

progressieve volkspartij

Eind oktober werd door de PvdA de progressieve samenwerking op de agenda gezet. In een brief stelde het PvdA-bestuur aan D66 en Groen Links voor om te komen tot een gedachtenwisseling over de toekomst van de progressieve politiek in Nederland. Ook zou mogelijke samenwerking programmatisch onderzocht kunnen worden (zie verder onder 'Partij van

de Arbeid'). De reactie van het partijbestuur van Groen Links was welwillend, maar tegelijkertijd afhoudend. Samenwerking op concrete punten werd toegejuicht; het voorstel tot programmatische verkenningen viel evenwel niet in goede aarde. Van een eventueel samengaan van de drie partijen wilde het bestuur in het geheel niet weten. In deze opvatting werd het gesteund door het partijcongres in december.

manifest

In 1990 was een begin gemaakt met het in kaart brengen van de politieke uitgangspunten en doelstellingen van Groen Links met de publikatie van *Het begin van de toekomst*. Dit stuk kreeg een ongunstig onthaal. Daarop was een nieuwe schrijfgroep ingesteld die een manifest moest opstellen dat wel een breed draagvlak in de partij zou vinden. In maart 1991 was het concept daarvan grotendeels gereed. Onder de titel *Groen Links, een plaatsbepaling* werd het aan het partijcongres in december gepresenteerd. Het was nadrukkelijk niet bedoeld als beginsel- of verkiezingsprogramma.

In het manifest oarmden de opstellers de uitgangspunten van 'radicale democratisering' en de 'libertaire staat'. Daarbij werd afstand genomen van de hoge verwachtingen die partijen als PSP en CPN in het verleden hadden van de staatsinvloed op de maatschappelijke ontwikkelingen. Volgens het manifest diende Groen Links uit te gaan van 'een sociaal en ecologisch gereguleerde markteconomie'. Bestrijding van milieuvervuiling werd echter belangrijker gevonden dan opheffing van ongelijke inkomensverhoudingen. Het sociaal-economisch beleid mocht niet langer de marges aangeven voor het milieubeleid. De optie van een 'milieusparende economie' mocht echter niet ten koste gaan van de laagstbetaalden.

De teneur in de kritiek van de media op het manifest luidde dat lukraak zou zijn geplukt uit het gedachtengoed van sociaal-democraten, liberalen en christen-democraten, zonder dat er werkelijke keuzen waren gemaakt. In het manifest zelf werd expliciet de verwantschap van Groen Links erkend met 'de PvdA (vooral wat betreft sociale zekerheid, vredes- en veiligheidsbeleid) en met D66 (als het gaat om cultuurpolitiek in brede zin en om milieubeleid)'.

De reacties in de eigen partij varieerden sterk. De voltallige Tweede Kamerfractie ging over het manifest 'met zichzelf' in discussie tijdens een openbare fractievergadering. Links Forum, een discussiegroep aan de linkervleugel, constateerde dat Groen Links afgleed naar de sociaal-democratie en vond dat zij geen anti-kapitalistische partij meer zou zijn. Op 29 april vond de eerste officiële algemene ledenvergadering van Links Forum plaats.

Naar aanleiding van de tekst van het manifest en van de 300 amendemen-

ten van de leden stelde het partijbestuur een lijst met 'richtinggevende uitspraken' op, die op het congres in december ter besluitvorming voorlagen en die de eerste aanzet voor het nieuwe verkiezingsprogramma zouden vormen.

defensienota

Begin juni verscheen in reactie op de defensienota van minster Ter Beek een alternatieve defensienota van de Tweede Kamerfractie, getiteld *En de dingen die voorbijgaan*. Uit de nota bleek dat Groen Links taken als 'militaire *peace-keeping* en *peace-enforcing*' in de toekomst wilde ondersteunen. De fractie had geen bezwaar tegen Nederlandse deelneming aan een interventiemacht in VN-verband, mits het ging om een militaire operatie die de vrede moest handhaven of afdwingen. Groen Links was tevens voor afschaffing van de dienstplicht en instelling van een beroepsleger, dat diende op te treden als vredesmacht. De reacties uit de vredesbeweging op deze plannen waren weinig enthousiast.

kwestie-Verbeek

Groen Links boog zich in 1991 opnieuw over de problemen rond de Europarlementariër H. Verbeek (zie *Jaarboek 1990 DNPP*, blz. 37). Verbeek (PPR) was niet bereid om zijn zetel tussentijds ter beschikking te stellen aan J. Hontelez (PSP), zoals in 1989 was afgesproken. Wel had hij te kennen gegeven zich te zullen houden aan de uitspraak van een bemiddelingscommissie. Eind september, vlak voor de uitspraak van de commissie, deelde Verbeek het partijbestuur en het bestuur van de Stichting Groen Links in de EG mee de uitspraak van de arbitrage-commissie niet af te zullen wachten. Hoe dan ook wilde hij de volle vijf jaar van zijn mandaat uitzitten, waarbij hij erop wees dat hij als specialist op landbouwgebied onvervangbaar zou zijn.

Het partijbestuur en het bestuur van de Stichting Groen Links in de EG waarschuwden Verbeek dat hij zich feitelijk buiten de delegatie van Groen Links in het Europees Parlement zou plaatsen, wanneer hij zijn zetel niet per 1 januari ter beschikking stelde. Verbeek reageerde hierop in een brief aan het bestuur, waarin hij aankondigde zich te beraden op gerechtelijke stappen. Publiekelijk maakte hij gewag van de terugkeer van 'de oude, stalinistische methoden van de CPN' in Groen Links.

Binnen Groen Links reageerde men verdeeld. De Groen Linkse Raad van 19 oktober schaarde zich met 33 tegen 16 stemmen achter het bestuursoptreden. De affaire keerde op het decembercongres terug. Daar werd het voorstel voor een nieuwe bemiddelingspoging met 170 tegen 150 stemmen verworpen. Vervolgens werd het bestuursvoorstel overgenomen, waarin werd verklaard dat Verbeek vanaf 1 januari niet langer

zou fungeren als vertegenwoordiger van Groen Links. Hij werd niet geroyeerd.

partijcongres

Het partijcongres van Groen Links werd in Amsterdam gehouden op 13 en 14 december 1991 (zie hierover ook het artikel 'De ideologische vormgevers van Groen Links' van J. van der Knoop, A.P.M. Lucardie, W.H. van Schuur en G. Voerman elders in dit Jaarboek). Vice-voorzitter J. Lagendijk zag in zijn openingsrede voor Groen Links een 'vruchtbare integratie' in het verschiep liggen. Hij wilde afrekenen met de traditioneel oppositionele instelling van weleer. 'Groen Links is geen getuigenispartij en zal daarom met goed onderbouwde alternatieven moeten komen', zo meende hij. Beckers stipte in haar rede eveneens de interne en externe kritiek op Groen Links aan.

Op de agenda stond als hoofdthema de discussie en besluitvorming over het manifest. De door het partijbestuur geformuleerde 'richtinggevende uitspraken' werden door de afgevaardigden in linkse richting bijgesteld. Zo werd naast bescherming ook 'verbetering' van de positie van de minima een doelstelling van Groen Links. Bovendien werd het manifest met de eis tot inkomensnivellering aangevuld. Na een debat over de noodzaak van planning sprak het congres zich uit voor een 'internationale, democratische en ecologische gestuurde economie', waarin 'marktmechanismen een rol spelen binnen het kader van een globale (=in grote lijnen) planning'. Op het punt van het basisinkomen vermeerde het congres een breuk door de besluitvorming uit te stellen.

Het tweede onderwerp was de vaststelling van een huishoudelijk reglement. In de zomer was het ontwerp hiervan verschenen. Het concept opende met de bepaling dat alle organen en commissies van Groen Links voor minstens de helft uit vrouwen moesten bestaan. Het aandeel van migranten diende ten minste overeen te komen met hun aandeel in de bevolking. Tegen deze quoteringsbepalingen kwam senator De Boer in het geweer. In een artikel in het partijblad fulmineerde hij tegen dit 'autoritair reglement' en 'die fannate doordrammerij' (*Groen Links*, sep. 1991). Het congres was het met hem eens en besloot met grote meerderheid de quotering voor vrouwen en migranten te vervangen door streefcijfers - tot grote onvrede van het Vrouwenoverleg en het Progressief Migrantenoverleg.

Het congres besloot tenslotte dat de partijleden de lijsttrekker voor de komende Tweede Kamerverkiezingen per referendum zullen aanwijzen. Het referendum geldt alleen als minstens de helft van de leden meedoet en als de verkozen kandidaat minstens de helft van de uitgebrachte stemmen vergaart.

De Linker Wang

Christenen in Groen Links en Christenen voor het Socialisme richtten half juni 'De Linker Wang' op, een platform voor evangelie en linkse politiek. Het platform wilde christenen verenigen om 'links, bijbels en uitdagend' invloed uit te oefenen op politiek, kerk en maatschappij. Het initiatief tot het platform was genomen vanuit de EVP. Oud EVP-voorzitter C. Ofman zei dat de behoefte om herkenning van de eigen identiteit binnen Groen Links had meegespeeld bij de totstandkoming van De Linker Wang. Het platform organiseerde op 9 november een alternatieve bijeenkomst voor het Christelijk Sociaal Congres. Centraal stond de christelijk-sociale politiek in het huidige tijdsgewricht.

opheffing PSP, PPR, EVP en CPN

Op 27 januari hief de PSP zichzelf op in het Amsterdamse Krasnapolsky, waar zij in 1957 ook was opgericht. Het opheffingsvoorstel werd met een meerderheid van 87% van de uitgebrachte stemmen aangenomen. 's Middags was een debat over de Golfoorlog ingelast. Na het verscheiden van de PSP werd op 19 oktober echter de komst van een nieuwe PSP aangekondigd, zonder dat daarbij tot daadwerkelijke oprichting werd overgegaan. Tot de initiatiefnemers behoorde F. van der Spek, het voormalige Kamerlid dat in 1985 uit de partij stapte.

Op 16 februari vond het laatste PPR-congres plaats. In 1968 was de PPR afgesplitst van de KVP. In 1990 hadden de Radicalen al in principe besloten zichzelf op te heffen. De opheffingsresolutie passeerde dan ook zonder problemen. Partijvoorzitter K.W. van der Hoek maakte in een 'ontbindingsrede' nog eens de balans op. 's Middags vond een politiek debat plaats onder de titel: 'Wordt het nog wat tussen Groen en Links?'.

Op 9 maart werd in de Mozes en Aäronkerk in Amsterdam de opheffingsbijeenkomst van de EVP gehouden (zie over de geschiedenis van de EVP de bijdrage in dit *Jaarboek* van M. Nieboer en A.P.M. Lucardie). Eerder al hadden de leden zich in een referendum in overgrote meerderheid uitgesproken vóór opheffing van de partij. De bijeenkomst stond tevens in het teken van het tienjarig bestaan van de EVP. Op 15 juni vond in Amersfoort het opheffingscongres plaats van de oudste partij van Nederland, de CPN. Gerekend vanaf 1909, het moment waarop haar voorganger - de SDP - werd opgericht, was de CPN 82 jaar oud geworden. Het partijorgaan *De Waarheid* was haar al voorgegaan. *Forum*, het onafhankelijke linkse weekblad dat voortkwam uit *De Waarheid*, verscheen in maart voor het laatst. M. Bakker hield het congres voor dat de naam van de partij dan wel opgeheven werd, maar dat haar geest zou voortleven. Drie stemmen werden tegen de opheffing van de CPN uitgebracht.

verwante instellingen en publikaties

Het Wetenschappelijke Bureau Groen Links organiseerde op 15 maart in samenwerking met de fractie van de Groenen in het Europees Parlement een conferentie in Amsterdam over *Green and left in the nineties*. De conferentie ging over dilemma's en strategieën van groene en linkse politiek.

Naar aanleiding van de conferentie *Feminisme in de recycling*, gehouden op 1 juni over feministische politiek in de jaren negentig, verscheen een gelijknamige brochure. Het Vrouwenbureau Groen Links publiceerde in 1991 tevens de brochure *De feministische wortels van Groen Links*, over de geschiedenis van het feminisme in CPN, EVP, PPR en PSP.

Groen Links organiseerde op 8 juni in Utrecht een 'Nationale groentax-conferentie' over de mogelijkheden en effecten van milieuheffingen. W. Willems, milieuwoordvoerder van Groen Links in de Tweede Kamer, kondigde aan dat hij met PvdA en D66 tot harde afspraken wilde komen over het tijdstip waarop een energieheffing moet zijn ingevoerd.

De Groen Linkse jongerenorganisatie Dwars hield op 12 en 13 oktober te Eindhoven haar congres. Een aantal leden was teleurgesteld in Groen Links en stelde voor om Dwars los te maken van de moederpartij. Een ruime meerderheid bleek hier uiteindelijk tegen.

personalia

Op 24 april 1991 overleed prof.dr. J. (Hannes) de Graaf. Hij was één van de oprichters van de PSP en nam in 1959 de functie van algemeen voorzitter op zich. In christelijke kring werd hij 'de vader' van de Nederlandse vredesbeweging genoemd. Hij was twintig jaar lang voorzitter van de toenmalige vredesbeweging Kerk en Vrede.

Partij van de Arbeid (PvdA)

Het was geen gemakkelijk jaar voor de PvdA. De sociaal-democraten gingen bijna honderd zetels in de Provinciale Staten en tien zetels in de Eerste Kamer achteruit. Bovendien verloor de partij in de interne beroering om de wijziging van de WAO haar voorzitter en leek de strijd om haar opvolging de partij opnieuw te zullen verdelen. Pas aan het eind van het jaar keerde de rust enigszins weer. De troebelen kostten de PvdA duizenden leden.

Golffoorlog

In januari bracht de Golffoorlog verdeeldheid teweeg onder de sociaal-

democraten. Het kabinetsbesluit om wel fregatten maar geen grondtroepen naar de Golf te sturen was al een concessie van het CDA aan de PvdA, maar wekte toch weerstand bij een deel van de partij. In de Tweede Kamer tekenden oud-minister van Defensie A. Stermerdink, mevr. J.M. Verspaget en M.J. de Visser verzet aan. In de Eerste Kamer stemden zelfs 12 van de 26 fractieleden tegen het besluit. Een groep bekende partijleden, waaronder oud-partijvoorzitter mevr. C. van den Heuvel, uitte zijn ongenoegen in een open brief. Het partijbestuur keurde echter het kabinetsbesluit goed. Het werd daarin gevolgd door een overweldigende meerderheid op het partijcongres in februari; slechts een dertigtal van de bijna duizend afgevaardigden stemde tegen een motie van goedkeuring.

congres

Op 1 en 2 februari vond het tweejaarlijkse congres van de PvdA plaats in Amsterdam. Op de agenda stond niet alleen de Golfoorlog, maar ook het milieubeleid, de Europese Gemeenschap en een aantal huishoudelijke zaken. In een resolutie stelde het congres vast dat natuur- en milieubehoud beperkende randvoorwaarden vormen voor economische ontwikkeling. De Europese integratie zou verdiept en verbreed moeten worden. De Europese Gemeenschap zou in plaats van een intergouvernementele een federale structuur moeten krijgen met een onafhankelijke centrale bank en een Europees Parlement met meer bevoegdheden.

Het congres koos ten slotte onder meer een Onafhankelijke Commissie Kandidaatstelling Tweede Kamer en een nieuw partijbestuur. M. Sint werd herkozen als voorzitter, maar kreeg twee nieuwe vice-voorzitters naast zich, het Tweede Kamerlid F. Castricum en mevr. A. Brouwer. W. Etty, oud-wethouder van Amsterdam, werd penningmeester.

In zijn slotrede op het congres pleitte vice-premier W. Kok voor een lastenverlaging voor de lagere inkomens en vermindering van subsidies voor het bedrijfsleven. Bij bezuinigingen zou ontwikkelingssamenwerking ontzien moeten worden.

Statenverkiezingen

De PvdA verloor 95 van haar 261 zetels bij de verkiezingen voor Provinciale Staten. In de provincies Groningen en Drenthe bleef zij ondanks forse verliezen nog de grootste partij, maar in Noord- en Zuid-Holland en Flevoland werd zij gepasseerd door het CDA. In Flevoland verloor de PvdA bijna de helft van haar electoraat, in de andere provincies ruim een derde. Er was dus duidelijk sprake van een landelijke trend. Volgens onderzoek van bureau Inter View was de achteruitgang van de partij voor driekwart te wijten aan de lage opkomst; een tiende van het verlies ging

naar D66 en een paar procent naar Groen Links of het CDA. Kiezers die de PvdA sinds 1989 de rug hadden toegekeerd, noemden als belangrijkste redenen de Tussenbalans en de Golfoorlog. In de Tussenbalans van het kabinet, die eind februari was gepresenteerd, werden onder meer verhogingen van huren en accijnzen voorgesteld, naast bezuinigingen op huursubsidies en op defensie.

De partijtop reageerde vrij lakoniek op de verkiezingsuitslagen. Terugkeer naar de oppositie - zoals na de eveneens teleurstellende Statenverkiezingen van 1982 - werd niet overwogen. Wel diende de partij volgens voorzitter Sint meer heldere keuzes te maken en die beter over het voetlicht te brengen.

Bij de samenstelling van de colleges van Gedeputeerde Staten wisten de sociaal-democraten hun positie vrij goed te handhaven. Ze leverden acht van hun 34 zetels in, maar bleven in alle colleges vertegenwoordigd.

Eerste Kamer

De PvdA moest bij de verkiezing van de Eerste Kamer tien van haar 26 zetels inleveren en kon slechts één nieuwe kandidaat een zetel bieden - en wel het voormalige Tweede Kamerlid K. Zijlstra. De sociaal-democraten namen wel het voorzitterschap van de senaat over van het CDA, omdat de voorzittershamer van de Tweede Kamer reeds in de handen van een christen-democraat lag en de twee functies volgens parlementair gebruik niet door dezelfde partij vervuld worden.

De Eerste Kamerfractie van de PvdA stelde voor het voorzitterschap mevr. E.M.P. Baarveld-Schlaman kandidaat, maar vond voor haar weinig steun bij de fractie van het CDA. De christen-democraten gaven de voorkeur aan de jurist H.D. Tjeenk Willink, die meer ervaring als bestuurder bezat. Het partijbestuur van de PvdA toonde eveneens voorkeur voor Tjeenk Willink. Het had zich daarom nogal ingespannen voor zijn herverkiezing in de Eerste Kamer, die ten gevolge van de onverwacht grote teruggang bij de Statenverkiezingen slechts via voorkeursstemmen gerealiseerd kon worden. Op 11 juni werd Tjeenk Willink door de Kamer met grote meerderheid tot voorzitter gekozen, nadat Baarveld-Schlaman haar kandidatuur had ingetrokken. De Rooie Vrouwen, waarvan zij landelijk secretaris was geweest, uitten hun ongenoegen over deze gang van zaken.

partijraad

Op 15 en 16 juni kwam de partijraad van de PvdA bijeen in Amsterdam. Op de agenda stonden voornamelijk huishoudelijke zaken, jaarverslagen en begrotingen. Volgens persverslagen heerste er een opgewekte en offensieve sfeer, ondanks de slechte verkiezingsuitkomsten. Fractie-

voorzitter M.A.M. Wöltgens prees het kabinet met een kwinkslag: 'het kabinet zit in de put, maar het blijkt een bouwput te zijn'. De opstelling van de coalitiepartner vond hij te aarzelend en afhoudend. Vice-premier Kok waarschuwde het CDA dat voor de sociaal-democraten de hervorming van het ziektekostenstelsel, de basisvorming in het onderwijs en de Defensienota van het grootste belang waren. Het ziektekostenstelsel, naar de betrokken staatssecretaris ook wel 'plan-Simons' genoemd, zou aan het eind van het jaar nog tot spanningen tussen de coalitiepartners leiden. Over de basisvorming werd in juni overeenstemming bereikt door de regeringspartijen. De Defensienota, die niet alleen inkrimping van de krijgsmacht maar ook oprichting van een luchtmobiele brigade behelsde, gaf evenmin veel aanleiding tot conflicten binnen de coalitie. Wel klonk binnen de PvdA hier en daar kritiek op de Defensienota. Kok's pleidooi voor een actief verwijderingsbeleid van illegalen stuitte eveneens op weerstand bij sommige sociaal-democraten.

commissie-Van Kemenade

In 1990 was een speciale commissie ingesteld om de partijorganisatie en werkwijze van de PvdA kritisch door te lichten (zie *Jaarboek 1990*). Deze commissie, die werd voorgezeten door de burgemeester van Eindhoven en oud-minister van Onderwijs J.A. van Kemenade, bracht in juli 1991 een rapport uit onder de titel *Een partij om te kiezen*. Zij stelde daarin een aantal verregaande hervormingen voor. De besluitvorming in de partij zou meer gecentraliseerd dienen te worden, met name bij de kandidaatstelling voor de Tweede Kamer. De gewestelijke congressen, die daar tot nog toe een beslissende stem in hadden, zouden die moeten afstaan aan het landelijke congres; eventueel ook via een referendum aan de gewone partijleden. Gewestelijke congressen zouden open ledenvergaderingen moeten worden. De voorzitters van de gewesten - in de wandel 'partijbaronnen' genoemd - zouden *qualitate qua* lid worden van het partijbestuur; de partijraad zou dan kunnen verdwijnen. Verder zou de PvdA zich als partij meer open moeten stellen voor de buitenwereld, bijvoorbeeld met betrekking tot maatschappelijke organisaties en andere progressieve partijen. Ten slotte zou zij ook haar beginselprogramma moeten vernieuwen, bij voorkeur in 1994.

Het rapport werd positief ontvangen door het partijbestuur. Aanvankelijk zou het op het najaarscongres besproken worden, maar vanwege de verwikkelingen rond de WAO werd de behandeling uitgesteld tot maart 1992.

In december gaf een lid van de commissie-Van Kemenade, de socioloog B.A.G.M. Tromp, een zeer kritische evaluatie van de werkwijze van de commissie en in het bijzonder van het zijns inziens te autoritaire optreden van haar voorzitter.

Het toenemend aantal Nederlanders dat een beroep deed op de Wet op de Arbeidsongeschiktheid (WAO) of op de Ziektewet, baarde de leiders van zowel CDA als PvdA grote zorgen. Vice-premier Kok verdedigde dan ook het in juli genomen kabinetsbesluit om de uitkeringsduur voor de WAO te beperken, tegen de storm van kritiek die binnen en buiten zijn partij opstak. Niet alleen de vakbeweging en organisaties van invaliden en gehandicapten tekenden protest aan, ook de Jonge Socialisten (de jongerenorganisatie van de PvdA) en tal van gewestelijke partijbestuurders uitten hun ongenoegen. Vanuit IJsselstein richtten boze partijleden een 'Aktiegroep PvdA weer sociaal' op. Gematigde kritiek kwam van de woordvoerder van de Tweede Kamerfractie, B. Middel. Veel feller uitten zich de Tweede Kamerleden F. Moor en P. de Visser, die al eerder afwijkende standpunten hadden ingenomen. De aanhang voor de PvdA daalde volgens een opiniepeiling in augustus tot 14%, een dieptepunt in de geschiedenis van de partij.

Onder druk van zijn achterban stelde minister Kok het voorstel opnieuw in het kabinet ter discussie. In augustus bereikte het kabinet met enige moeite overeenstemming over een minder vèrgaande herziening van WAO en Ziektewet. De vakbeweging bleef zich verzetten en bereidde voor september een reeks stakingen en demonstraties voor. De Tweede Kamerfractie hechtte haar goedkeuring aan de nieuwe plannen; De Visser zegde daarop zijn lidmaatschap van fractie en Kamer op en zou een maand later ook de partij verlaten. Het partijbestuur ging in meerderheid akkoord met de opstelling van de fractie.

Kok wenste echter ook het vertrouwen van de gewone partijleden te krijgen voor zijn beleid. Zou een partijcongres zijn beleid afwijzen, dan wilde hij aftreden. Op 28 september kwam in Nijmegen het buitengewone congres in een aanvankelijk nogal gespannen sfeer bijeen. Veel sprekers leverden kritiek op het beleid van Kok en zijn collega's. Niettemin werd met ruim 80% van de stemmen een resolutie aangenomen waarin het congres de herziene WAO- en Ziektewetvoorstellen aanvaardde en zijn vertrouwen uitsprak in Kok en de overige PvdA-bewindspersonen. Wel hoopte men dat de Tweede Kamerfractie de voorstellen op enkele punten nog zou weten bij te stellen. Kok kon dus aanblijven.

Partijvoorzitter Sint trad echter wel af. Zij had veel persoonlijke kritiek moeten verduren op haar rol in de WAO-perikelen en in het bijzonder op haar onbereikbaarheid tijdens de zomervakantie. Aan het eind van het jaar werd zij benoemd tot directeur Interbestuurlijke Betrekkingen en Informatievoorziening bij het ministerie van Binnenlandse Zaken. Vicevoorzitter Castricum nam haar functie over totdat het volgende congres in maart 1992 een nieuwe voorzitter zou kiezen. Dat congres zou bovendien

de discussie over sociale zekerheid voortzetten in een breder kader, op grond van een rapport dat een partijcommissie onder leiding van de hoogleraar economie D.J. Wolfson in de herfst ging schrijven.

interne onrust

Na het buitengewone congres keerde de rust in de sociaal-democratische gelederen niet onmiddellijk terug. Al in april had een groep leden uit onvrede over de partijkoers de werkgroep 'Socialisten in de PvdA' (SIP) opgericht. Een maand later begon de groep met de publikatie van het blad *Stuitende Taferelen*. De SIP wilde traditionele partijstandpunten, zoals vastgelegd in het beginselprogramma van 1977, nieuw leven inblazen. Na het partijcongres van september ging de groep een samenwerkingsverband aan met de actiegroep 'PvdA weer sociaal'. Aan de activiteiten van de werkgroep namen onder meer deel het Tweede Kamerlid Moor en het Eerste Kamerlid W. van de Zandschulp.

Tijdens de zomer had zich rond oud-partijvoorzitter en oud-minister A. van der Louw een informele groep gevormd om over de toekomst van de partij te praten. Volgens het weekblad *Elsevier* (28 september 1991) zouden Van der Louw en zijn medestanders - oud-staatssecretaris J.C. Kombrink, de econoom E. Bomhoff en marktonderzoeker M. de Hond - een 'coup in de PvdA' voorbereiden om als 'crisis-comité' de vernieuwing van de partij te leiden. Op het partijcongres maakte Kok duidelijk dat de vernieuwing van de PvdA onder zijn leiding plaats zou vinden en dat hij geen behoefte had aan een 'crisis-comité'. Van der Louw ontkende elk streven naar een 'coup' en eiste - tevergeefs - excuses van Kok.

In oktober organiseerden Van der Louw en De Hond een openbare bijeenkomst in het gebouw 'De Rode Hoed' in Amsterdam met als thema 'Sociaal-democratie, hoe nu verder?'. Behalve Van der Louw voerden hier onder meer de Amsterdamse hoofdcommissaris van politie E. Nordholt, oud-minister Stemerink en de Tweede Kamerleden A.P.W. Melkert en J.P.C.M. van Zijl het woord.

In een ander kader streefde ook oud-staatssecretaris J. Schaefer naar vernieuwing. Eveneens in oktober schreef hij een pamflet onder de titel 'Vooruitstrevend Nederland moet in beweging komen' en stuurde dat aan enkele tientallen partijgenoten en kennissen buiten de PvdA. Zijn doel was een progressieve beweging los van alle partijen op te richten, die de functie van een politieke consumentenorganisatie zou vervullen. De beweging zou uit plaatselijke 'denkgroepen' moeten bestaan en zelf geen kandidaten stellen voor politieke functies. Schaefer was overigens ook voorzitter van de Projectgroep Sociale Vernieuwing, die haar werkzaamheden in december afrondde met een tamelijk kritisch eindverslag aan de minister van Binnenlandse Zaken.

Het partijbestuur bemoeide zich niet met de initiatieven van Schaefer en

de groep rond Van der Louw. Wel wilde het bestuur de partij vernieuwen volgens de aanbevelingen van de commissie-Van Kemenade. In dat verband wilde men ook in samenwerking met D66 en Groen Links de mogelijkheden voor een progressieve volkspartij nader onderzoeken. De vorming van een dergelijke partij was al eerder in 1991 geopperd door W. Meijer, Commissaris der Koningin in Drenthe, en door een medewerker van het wetenschappelijk bureau van de PvdA, P. Scheffer. D66 en Groen Links reageerden terughoudend op het voorstel van het partijbestuur van de PvdA om hun wetenschappelijke bureaus de programma's van de partijen te laten vergelijken.

kandidaat-voorzitters

In de herfst meldden zich vier kandidaten voor het voorzitterschap van de PvdA: B. Suurhoff, medewerker van de Industriebond FNV; F. Rottenberg, directeur van het politiek-cultureel centrum 'De Balie' in Amsterdam en partijbestuurslid in de periode 1979-86; R. Vreeman, voorzitter van de Vervoersbond FNV; en I. van Dijk, voorzitter van de Rooie Vrouwen. Rottenberg kreeg steun van de partijtop en legde de nadruk op partijvernieuwing; Vreeman genoot de steun van veel vakbondsleden en van een aantal leden van de Tweede Kamerfractie die meer nadruk legden op de socialistische traditie van de partij. Om polarisatie tussen deze vleugels van de partij te voorkomen, besloten Rottenberg en Vreeman echter in december hun krachten te bundelen en als duo kandidaat te staan. Vreeman zou zich formeel kandidaat stellen voor het vice-voorzitterschap, mits dat ook een betaalde functie zou worden. De zittende vice-voorzitter (en waarnemend voorzitter) Castricum verklaarde zich in dit verband bereid zijn functie in maart 1992 ter beschikking te stellen.

nevenorganisaties, verwante instellingen en publikaties

In januari kwam de vrouwenorganisatie van de PvdA voor een congres bijeen. De Rooie Vrouwen kozen I. van Dijk opnieuw tot voorzitter. Er werd gediscussieerd over nieuwe medische technieken op het gebied van voortplanting, vruchtbaarheid en erfelijkheid. Daarnaast werd gesproken over de Golfoorlog. Leden uit Drenthe hadden een motie ingediend waarin het standpunt van de Tweede Kamerfractie werd afgekeurd, maar na de discussie trokken zij op aanraden van het bestuur hun motie weer in. De Rooie Vrouwen publiceerden een rapport over kinderopvang als basisvoorziening, geschreven door Th. van der Linden.

De Jonge Socialisten van de PvdA hielden op 15 en 16 juni een congres over de rol van de overheid en over het basisinkomen. Op 30 november en 1 december kwam de jongerenorganisatie bijeen om te discussiëren

over de Noord-Zuid-problematiek en over medisch-ethische kwesties, en om een nieuw bestuur te kiezen. M. de Koning werd als voorzitter herkozen. In april had hij met het bestuurslid R. Wester het manifest *Sociaal-democratie met lef* gepubliceerd.

De Alfred Mozer Stichting, die zich bezighoudt met Oost-Europa, organiseerde onder meer een discussiedag op 8 november over de Sovjet-Unie, waarbij de internationaal secretaris van de Sociaal-Democratische Partij van Rusland een inleiding hield.

Het Centrum voor Lokaal Bestuur organiseerde een conferentie op 12 januari over de waterschappen en op 23 november over het thema 'bestaanszekerheid'.

In opdracht van de Wiardi Beckman Stichting (WBS), het wetenschappelijk bureau van de PvdA, schreef A. Schermer de studie *Consument, milieu en mentaliteit*, waarin vooral de milieuproblemen rond autogebruik en afval behandeld werden. De WBS publiceerde in samenwerking met het Documentatiecentrum voor Nieuwste Geschiedenis in Amsterdam en het DNPP de bundel *De vrijzinnige traditie. VDB tussen liberalisme en socialisme*. Voorts verscheen *Bestuurlijke vernieuwing en de PvdA als bestuurderspartij*, een rapport van de WBS en de Stichting Vormingswerk PvdA.

personalia

In april nam mevr. I. Haas-Berger na 20 jaar afscheid van de Tweede Kamer en aanvaardde de functie van voorzitter van de Nationale Commissie voor Chronisch Zieken.

In juli overleed G. Heyne ten Bak, die van 1973 tot 1979 secretaris van de partij en daarna nog tot 1983 lid van het partijbestuur was geweest.

Staatssecretaris A. Kosto ontsnapte in november aan een bomaanslag op zijn woning in Groot Schermer, die werd opgeëist door de Revolutionaire Anti-Racistische Actie (RARA). De actiegroep verweet de staatssecretaris een racistisch vreemdelingenbeleid.

Reformatorische Politieke Federatie (RPF)

Voor de RPF stond 1991 in het teken van een aantal jubilea. De Tweede Kamerfractie herdacht in juni haar tienjarig bestaan; de Marnix van St. Aldegonde Stichting, het wetenschappelijk studiecentrum, werd vijf jaar geleden in juni opgericht; de RPF-bestuurdersvereniging vierde haar tienjarig bestaan in september met een boottocht over het IJsselmeer; de Stichting Kader en Vorming tenslotte kon in november terug zien op tien jaar voorlichting.

Onder de bezielende leiding van de in december 1990 aangestelde propagandaleider K. Smits maakte de partij een begin met een grondige

vernieuwing van presentatie en huisstijl. Het lag in de bedoeling ook op plaatselijk niveau propagandisten te benoemen, die de kiesverenigingen optimaal moesten gaan activeren. In januari begon Smits een intensieve ledenwerfcampagne, die het ledental op 10.000 moest brengen. Uiteindelijk werd het jaar met een bescheiden winst van ruim 100 leden afgesloten.

verkiezingen

Bij de verkiezingscampagne voor de Provinciale Staten speelde de landelijke politiek voor de RPF een belangrijke rol. Omdat de Statenleden in mei een nieuwe Eerste Kamer zouden kiezen, ondersteunde een landelijke campagne de provinciale verkiezingsactiviteiten met als doel de zetel van senator E. Schuurman veilig te stellen. Men vreesde namelijk dat deze onvoldoende steun zou krijgen van Statenleden in de provincies Noord-Holland en Noord-Brabant waar - door een wisseling van de wacht - niet de RPF maar respectievelijk het GPV en de SGP de lijsttrekkers van de gecombineerde lijsten leverden. Na de Statenverkiezingen bleek dat de RPF twee zetels winst had behaald: één in de provincie Overijssel, waar de partij zelfstandig deelnam, en één in de provincie Gelderland met een gecombineerde GPV/RPF-lijst. Omdat echter in Noord-Holland en Noord-Brabant aan GPV en SGP een plaats moest worden afgestaan, handhaafde de partij haar totale zetelaantal op tien. In Drenthe lukte het de RPF niet een zetel te behalen.

Na onderling overleg werd besloten dat een Statenlid van het GPV bij de Eerste Kamerverkiezingen op Schuurman zou stemmen, omdat het Verbond hier en daar zetelwinst in de Staten aan reststemmen van de RPF te danken had gehad. Op deze wijze behield de RPF haar ene zetel in de senaat.

partijbijeenkomsten

Op 8 juni hield de Federatieraad haar voorjaarsvergadering in Putten. Er was veel ruimte voor politieke toespraken. Naast de voorzitter van de Tweede Kamerfractie, M. Leerling, die zich in zijn rede opvallend positief uitliet over het kabinetsbeleid van CDA en PvdA, voerden ook Schuurman en de SGP-er L. van der Waal het woord. Laatstgenoemde vertegenwoordigde mede de RPF in het Europees Parlement.

De Federatieraad stond in het teken van de in de inleiding al genoemde jubilea: partijvoorzitter J. Bouwmeester herdacht met name de enorme hoeveelheid werk die Leerling de afgelopen tien jaar in de Tweede Kamer voor de partij had verricht. Tijdens het huishoudelijk gedeelte werd een voorstel met een aantal redactionele wijzigingen van statuten en huishoudelijk reglement unaniem aanvaard. De wijzigingen waren noodza-

kelijk geworden door eerder genomen besluiten van de Federatieraad, zoals bijvoorbeeld het afschaffen van de kascommissie (zie *Jaarboek 1990 DNPP*, blz. 46).

Op 23 november kwam de Federatieraad nogmaals bijeen. De aanwezigen kozen drie nieuwe leden in het Federatiebestuur. Bouwmeester, die zich eigenlijk niet beschikbaar had willen stellen voor een nieuwe periode in het bestuur, zegde toe nog een half jaar aan te zullen blijven als voorzitter tot de twee kandidaten die voor de functie hadden bewilligd zich vrij zouden kunnen maken.

Verder boog de Federatieraad zich over de wijze van contributie-inning. Omdat een aantal kiesverenigingen achterstanden had in het afdragen van contributiegelden, discussieerde men over de wenselijkheid van centrale inning. Veel sprekers wezen erop dat centrale inning het eigenlijke probleem, de slecht functionerende kiesvereniging, niet oploste. Bovendien vreesde men dat de autonomie van de kiesvereniging zou worden aangetast. Het Federatiebestuur zegde toe zich nogmaals op het probleem te zullen beraden, waarna de volgende Federatieraad de uiteindelijke beslissing zou nemen.

Vervolgens kwam het voorstel aan de orde om de presentatie van de RPF naar binnen en buiten toe te verbeteren. Met behulp van een professioneel marketingbureau wilde men hieraan gestalte geven, waarbij ook het RPF-logo en de 'huisstijl' kritisch bekeken zouden worden. Propagandaleider Smits voerde hierover het woord. De aanwezigen konden zich in de plannen vinden.

partijdiscussie reformatorische staatsvisie

In januari verscheen de discussienota *Reformatorische staatsvisie: de RPF en het ambt van de overheid*. Het was een uitgave van de Marnix van St. Aldegondse Stichting, die hiermee het startsein gaf voor de in 1990 al aangekondigde discussie. A. Rouvoet, directeur van de Stichting en auteur van de nota, stelde in de inleiding dat na vijftien jaar RPF-politiek de behoefte gevoeld werd de eigen uitgangspunten integraal en samenhangend vast te leggen. Een dergelijke expliciete verantwoording moest ook een plaatsbepaling betekenen van de positie van de RPF ten opzichte van de andere christelijke partijen CDA, GPV en SGP. In de loop van het jaar werd aan de hand van de nota de discussie in de kiesverenigingen gevoerd.

Op 9 november organiseerde de Marnix van St. Aldegondse Stichting een congres in Amersfoort om de partijdiscussie af te ronden. Ook vertegenwoordigers van de wetenschappelijke bureaus van CDA, SGP en GPV waren aanwezig. De christelijk-gereformeerde theoloog W.H. Velema en Rouvoet verzorgden de inleidingen. Aan de orde kwamen onder andere

het rooms-katholieke subsidiariteitsbeginsel en de (on)mogelijkheid om dit beginsel samen te doen gaan met het protestants-christelijke beginsel van de 'soevereiniteit in eigen kring'. De nota pleitte voor vervanging van deze laatste term door 'de idee van de onderscheiden ambten'. Onder andere de ambten van kerk en staat zijn hierbij onderscheiden. Daarbij geldt voor beide dat God de absoluut Soevereine is. Behalve over dit onderwerp discussieerde men ook over de rechtsstaat. Voor november 1992 werd een vervolgcongres gepland met als onderwerp de reformato-rische cultuurvisie.

verwante organisaties en publikaties

De Stichting Kader en Vorming van de RPF had in 1991 intensieve contacten met de Hongaarse partij MDF (Magyar Demokrata Forum). In september presenteerde de RPF aan de pers het scholingsproject 'Lokale democratie in Hongarije', dat gefinancierd werd door het ministerie van Binnenlandse Zaken. Tien lokale Hongaarse bestuurders verbleven in het kader van dit project een week in Leerdam om mee te maken hoe de Nederlandse gemeentepolitiek in de praktijk werkte. Bovendien bezocht A.H. de Jong, coördinator van de Stichting Kader en Vorming, een aantal keren Hongaarse gemeenten om nadere contacten op te bouwen met christelijke politici uit de MDF.

De Marnix van St. Aldegondse Stichting publiceerde in november het rapport *Landbouw van vooruitgangsstreven naar gerechtigheid*, geschreven door C. van Bruchem. De publikatie was voorbereid door een commissie onder voorzitterschap van Rouvoet. Het rapport bood vanuit de algemene politieke uitgangspunten van de RPF - zoals verwoord in de discussienota *Reformato-rische staatsvisie* - een uitgewerkte visie op de landbouwpolitiek.

De Vereniging van RPF-bestuurders kwam tweemaal bijeen. De voorjaarsbijeenkomst had als onderwerp burgerlijke ongehoorzaamheid; op de najaarsbijeenkomst in september stond de viering van het tienjarig bestaan van de Vereniging centraal.

In samenwerking met de Marnix van St. Aldegondse Stichting gaf de bestuurdersvereniging in februari het eerste nummer uit van het tweemaandelijks tijdschrift *Afgestemd op...* met als doelgroep de raads- en Statenleden van de partij.

Staatkundig Gereformeerde Partij (SGP)

Voor de SGP was het een rustig jaar van stabilisatie en lichte groei. Omdat de ledenaanwas in 1991 achterbleef bij vorige jaren, begon de partij in het najaar een ledenwerfactie. Een streefgetal wilde men bewust niet noemen.

verkiezingen

De SGP ging met de leus 'Uw eigen provincie, uw eigen stem' de verkiezingscampagne voor de Provinciale Statenverkiezingen in. In vijf provincies kwam de partij met een eigen lijst uit, in zeven provincies in een samenwerkingsverband met GPV en/of RPF. Mede als gevolg van de extreem lage opkomst - die vaak in het voordeel werkt van de kleine christelijke partijen met hun trouwe achterban - boekte de SGP bij de verkiezingen een lichte winst en ging van 16 naar 21 zetels. In Friesland kwam voor het eerst in de geschiedenis een SGP-er in de Staten (in een tweemans-fractie met de RPF).

Als gevolg van de gunstige verkiezingsuitslag bij de Statenverkiezingen kon de SGP haar zetelaantal bij de Eerste Kamerverkiezingen in mei verdubbelen van één naar twee zetels. H.G. Barendregt - al vanaf 1983 SGP-senator - keerde terug. Hij kreeg gezelschap van G. Holdijk, die zijn rentree maakte: in de jaren 1986-1987 had hij ook deel uitgemaakt van de Eerste Kamer.

Tijdens de onderhandelingen over de collegevorming in de Staten van Zeeland leek het er even op dat de SGP een Gedeputeerde zou leveren. De SGP was echter niet bereid om een college te steunen waarin het CDA geen zitting had, waardoor zij uiteindelijk uit de boot viel.

Algemene Vergadering

Op 23 februari hield de SGP haar Algemene Vergadering te Utrecht. B.J. van der Vlies sprak als voorzitter van de Tweede Kamerfractie de jaarlijkse partijrede uit, getiteld 'Door geen aards vermogen'. Bij de verkiezing van de leden van het hoofdbestuur werden met een grote meerderheid W.Chr.J. Hovius, J. Pijl en P.H.D. van Ree herkozen.

De vraag welke personen lid van de SGP kunnen zijn, kwam op twee verschillende manieren aan de orde op deze partijdag. De kiesvereniging Genemuiden legde het hoofdbestuur de vraag voor of leden van de SGP die vasthielden aan het oude beginselprogramma en tegelijk het nieuwe (dat na veel discussie in november 1989 was vastgesteld) afwezen, nog lid van de partij konden blijven. Het antwoord luidde dat naar de mening van het hoofdbestuur het de kiesverenigingen vrij stond om personen die tegen onderdelen van het program van beginselen bezwaar hadden, lid te laten blijven. Ook de vraag of vrouwen als lid deel konden uitmaken van de SGP kwam aan de orde. Het hoofdbestuur deelde mee dat men ernaar streefde de plaatselijke kiesverenigingen nog voor de zomer schriftelijk duidelijkheid te verschaffen over de betrokkenheid van vrouwen bij de partij (zie hieronder ook 'vrouwen en de SGP').

Tijdens de vergadering bood C.S.L. Janse, voorzitter van de Stichting

Studiecentrum SGP (SSC), Europarlementariër L. van der Waal het eerste exemplaar aan van de nota *Nationale soevereiniteit*. De publikatie - geschreven door een werkgroep onder leiding van J.J. Tigchelaar - behelsde een studie over het belang van de nationale soevereiniteit in het licht van de Europese integratie.

vrouwen en de SGP

De vraag of het partijlidmaatschap ook voor vrouwen was weggelegd speelde al jaren in de SGP. In 1983 had de kiesvereniging Den Haag het hoofdbestuur om advies gevraagd toen het eerste vrouwelijke lid zich aanmeldde. Het hoofdbestuur had indertijd geantwoord dat de kiesvereniging eventuele toelating zelf kon bepalen. De Haagse ledenvergadering had vervolgens besloten de bepaling dat alleen mannen lid konden zijn van de SGP, uit het plaatselijke reglement te schrappen. Omdat dit binnen de partij voor de nodige onrust bleef zorgen, zond het hoofdbestuur na rijp beraad in augustus een brief over deze kwestie aan de kiesverenigingen. In het rondschrijven keerde het hoofdbestuur zich unaniem tegen het partijlidmaatschap van vrouwen, mede omdat 'naar onze diepste overtuiging, gebonden aan Gods woord, het regeerambt niet tot de roeping van de vrouw behoort'. De kiesvereniging Den Haag werd gevraagd de tien vrouwen die inmiddels als lid waren toegetreden weer te royeren. De Landelijke Stichting ter Bevordering van de Staatkundig Gereformeerde Beginselen (een conservatieve groep van (ex-)leden van de SGP) drong er naar aanleiding van deze kwestie op aan om ook de statuten van de partij dusdanig aan te passen dat lidmaatschap van vrouwen werd uitgesloten.

nevenorganisaties en publikaties

De SSC (het wetenschappelijk bureau van de SGP) koos een nieuwe voorzitter, C.L.S. Janse. Hij volgde Tigchelaar op, die statutair aftredend en niet meer herkiesbaar was.

Op 15 juni organiseerde de SSC in Gouda een congres over de aard en omvang van de overheidstaak. De aanwezigen bogen zich over de vraag welke kerntaken voor een terugtrekkende overheid bewaard moesten blijven.

In juni verscheen een nota van het Studiecentrum over emancipatie, waarin actuele zaken op dit gebied werden getoetst aan Gods Woord.

Evenals de SSC kreeg het Landelijk Verband van Staatkundig Gereformeerde Studieverenigingen (LVSGS/SGP-jongeren) in 1991 een nieuwe voorzitter. J.P. Tanis volgde G.R.J. van Heukelom, die vijftien jaar deel van het bestuur had uitgemaakt, als voorzitter op. In het najaar hield het LVSGS/SGP-jongeren zijn vierde SGP-jongerendag, die in het

teken stond van de zorg voor de naaste. Tijdens de bijeenkomst overhandigde A.P. de Jong, voorzitter van de sectie 'Info-zaken' van het LVSGS/SGP-jongeren, Van der Vlies het nieuwste infokatern *Denken over theocratie*.

In oktober boden de jongerenorganisaties van SGP, GPV en RPF een milieumanifest aan minister J.G.M. Alders van VROM aan, waarin ze hun grote bezorgdheid uitspraken over de voortschrijdende vernietiging van natuur en milieu.

Het Landelijk Verband van SGP-gemeentebestuurders hield twee bijeenkomsten. In april wisselde men van gedachten over de vraag of grote stedelijke gebieden in de toekomst tussen provincie en gemeente een nieuwe bestuurslaag zouden moeten vormen; in september besprak men de gevolgen van Tussenbalans en rijksbegroting voor de gemeenten.

Volkspartij voor Vrijheid en Democratie (VVD)

In electoraal opzicht was 1991 voor de VVD een gedenkwaardig jaar. Voor het eerst in bijna tien jaar boekte de partij weer enige verkiezingswinst. Naast de activiteiten in het kader van de Statenverkiezingen werd binnen de partij gediscussieerd over de liberale uitgangspunten aan de hand van het rapport *Ongebroken lijnen*.

verkiezingen

In zijn campagne voor de Statenverkiezingen richtte Bolkestein vrijwel al zijn pijlen op de PvdA en op het kabinet. Volgens hem had de coalitie de goodwill bij het publiek vrijwel geheel verspeeld.

De Statenverkiezingen verliepen voor de VVD betrekkelijk succesvol. Voor het eerst sinds 1982 werd er winst behaald. Aanvankelijk zag het daar niet naar uit: de opiniepeilingen waren voor de VVD niet al te rooskleurig. In plaats van verlies won de partij echter vier Statenzetels. Ten opzichte van de Kamerverkiezingen van 1989 boekte de VVD 1,1% winst. De liberalen waren zeer content met deze uitslag. Ook over de college-onderhandelingen kon de VVD tevreden zijn. Evenals in 1987 leverde zij ook nu weer 15 Gedeputeerden.

Bij de senaatsverkiezingen in mei werden 12 VVD-kandidaten gekozen. Drie leden hadden zich niet opnieuw verkiesbaar gesteld: T.C. Braakman, mevr. E. Veder-Smit en mevr. L. Vonhoff-Luijendijk. L. Ginjaar stelde zich wel opnieuw verkiesbaar. Bij zijn kandidatuur speelde de rol die hij als partijvoorzitter in 1990 bij het aftreden van J.J.C. Voorhoeve als voorzitter van de Tweede Kamerfractie had gespeeld, hem parten. Enkele Kamercentrales gunden hem een hoge plaats, andere lieten hem vallen. Al met al kwam Ginjaar op de vierde plaats van de kandidatenlijst terecht en was hiermee verzekerd van een plaats in de Eerste Kamer. Tot de liberale

senaatsfractie traden eveneens toe de aankomende partijvoorzitter mevr. E.J.J.E. van Leeuwen-Schut en de voormalige partijvoorzitter en ex-minister F. Korthals Altes.

Ongebroken lijnen

Aan het einde van 1990 had een partijcommissie onder leiding van H. Nord, oud-lid van het Europees Parlement, de nota *Ongebroken lijnen: een liberaal perspectief* gepresenteerd (zie *Jaarboek 1990 DNPP*, blz. 56). Het rapport, dat beoogde 'de inhoudelijke uitdagingen te identificeren waarvoor de liberalen in de komende jaren zullen komen te staan', kreeg op de partijraad van 12 januari een goed onthaal. Dit gold ook voor de slotparagraaf, waarin het CDA als 'regentenklasse' werd getypeerd. De partijraad stemde eveneens in met de opening die het rapport naar de PvdA maakte.

Het debat kreeg een vervolg op de buitengewone algemene vergadering van 5 en 6 april. Meer dan 500 resoluties waren door de afdelingen en Kamercentrales ingediend. Partijvoorzitter Ginjaar lichtte toe dat de uitkomsten van de discussie en de resoluties mede de basis zouden vormen voor het programma voor de volgende Kamerverkiezingen. De vergadering toonde zich opmerkelijk eensgezind. In de pers sprak men van een 'therapeutische bijeenkomst', die na de periode van interne verdeeldheid de herstelde eenheid zou moeten demonstreren. Op enkele onderdelen was men het overigens niet geheel met elkaar eens. Zo wilde bijvoorbeeld een deel van de achterban de dienstplicht verruilen voor een beroepsleger.

Op de bijeenkomst van 5 en 6 april kon de discussie over het rapport niet worden afgerond. De behandeling van de laatste hoofdstukken vond plaats tijdens de algemene vergadering op 26 en 27 april. De opvatting van de commissie dat de continue regeermacht van het CDA 'in beginsel een ongezonde toestand' was, vond veel weerklank. De weg naar een coalitie van de VVD met PvdA en D66 werd daarmee in beginsel vrijgemaakt. H.J. Vonhoff, Commissaris der Koningin in Groningen, hield de aanwezigen de reikwijdte van deze stellingname voor. De toenadering tot de PvdA kwam in zijn ogen neer op 'de meest ingrijpende verandering in de politieke opstelling van onze partij sinds vele jaren' (*NRC Handelsblad*, 29 april 1991). Verder vond er enige discussie plaats over het basisloon. Een aantal partijleden zag hierin een middel om een einde te maken aan het ondoorzichtige stelsel van subsidies en uitkeringen.

algemene ledenvergadering

In overeenstemming met de teneur van het debat over het rapport van de commissie-Nord, zette fractieleider Bolkestein in zijn toespraak op de

algemene ledenvergadering van 26 en 27 april de deur naar een toekomstige regeringssamenwerking met de PvdA op een kier. 'De totstandkoming van een coalitie zal in de toekomst minder voorspelbaar zijn dan in het verleden. Het vroegtijdig uitspreken van een voorkeur of een veto over een toekomstige coalitiegenoot is politiek niet raadzaam' (*Vrijheid en Democratie*, mei 1991). In zijn rede deelde hij nogal wat plaagstoten uit in de richting van het CDA.

Afgezien van de verdere behandeling van het rapport *Ongebroken lijnen* hield de vergadering zich met enkele organisatorische kwesties bezig, zoals de vaststelling van de herziene reglementen op de kandidaatstelling voor leden van het Europees Parlement en de Eerste Kamer.

commotie rond Wiegel

In mei zorgde oud-VVD leider H. Wiegel voor enige opschudding in de partij, toen hij in een televisieprogramma had laten weten in 1992 weer beschikbaar te zijn voor een baan in de landelijke politiek. Bovendien dacht hij met CDA-fractievoorzitter Brinkman een 'goede tandem' te kunnen vormen in een CDA-VVD-coalitie. Samenwerking van de VVD met D66 en PvdA scheen hem niet verstandig. Uit een NIPO-enquête bleek dat Wiegel op meer vertrouwen bij de VVD-achterban kon rekenen dan de huidige leider Bolkestein. Deze toonde zich bereid als lijsttrekker het veld te ruimen voor Wiegel, mocht die zich kandidaat stellen. Van Bolkestein mocht Wiegel 'nog liever vandaag dan morgen' zijn rol als politiek leider overnemen (*NRC Handelsblad*, 15 mei 1991). Voor Wiegel was dat echter niet aan de orde. Vanuit Friesland liet hij weten dat Bolkestein het uitstekend deed.

FPÖ

Begin juni kwam de VVD weer in aanvaring met haar Oostenrijkse zusterpartij, de FPÖ. J. Haider, de politiek leider van deze partij, had beweerd dat onder het bewind van Hitler een fatsoenlijke werkgelegenheidspolitiek gevoerd zou zijn. Naar aanleiding van deze uitlatingen vond de internationaal secretaris van de VVD, het Tweede Kamerlid J.D. Blaauw, dat de FPÖ uit de Liberale Internationale gestoten moest worden. Haider was al eerder van extreem-rechtse opvattingen beticht. In dezelfde maand dreigden de VVD-leden in de liberale fractie van het Europees Parlement met uittreden als de FPÖ de officiële waarnemersstatus bij de fractie zou krijgen. De FPÖ was geen liberale partij, zij was zelfs 'anti-liberaal', aldus G.M. de Vries, fractievoorzitter van de VVD in het Europees Parlement.

Onder andere op aandringen van de VVD startte het bestuur van de Liberale Internationale in juli een onderzoek om te bepalen hoe de

Oostenrijkse partij aangepakt kon worden. De statuten van de Internationale boden niet de mogelijkheid om een lid-partij te schorsen. Onder zware druk stemde de FPÖ in met een 'zelfschorsing', waarbij zij voorlopig afziet van haar stemrecht.

kandidaatstelling Tweede Kamer

Al in het voorjaar startte de VVD de voorbereidingen voor de Tweede Kamerverkiezingen. Op basis van het nieuwe kandidaatstellingsreglement voor de leden van de Tweede Kamer dient het hoofdbestuur een ontwerp-kandidatenlijst aan de partij voor te leggen. Een 'Commissie Tweede Kamer' moet het bestuur bij het opstellen van deze groslijst adviseren. Deze commissie werd in april ingesteld, onder voorzitterschap van oud-minister G.M.V. van Aardenne. Zitting hadden verder onder anderen senator Veder-Smit en Commissaris der Koningin Vonhoff.

Bolkestein over integratie van minderheden

Op een conferentie op 8 september van de Liberale Internationale in Luzern werd door Bolkestein de problematiek rond de integratie van minderheden in Nederland ter sprake gebracht. Volgens Bolkestein zouden de hier wonende moslims zich moeten aanpassen aan de Nederlandse waarden en normen. Het behoud van de eigen culturele identiteit achtte hij daarbij minder belangrijk en zelfs minder wenselijk, omdat de integratie daaonder zou lijden.

Zijn uitspraken kwamen hem op veel kritiek te staan van onder andere organisaties van buitenlanders. Het Nederlands Centrum Buitenlanders meende dat Bolkestein een vrijbrief gaf aan degenen die zich tegen minderheidsgroepen keren. Bolkestein hield echter vast aan zijn standpunt dat het noodzakelijk was het minderheden-thema onomwonden aan de orde te stellen. 'Het probleem leeft bij mensen in het land, maar het is ten dele in een taboesfeer gekomen. Daar wil ik het uit halen', aldus Bolkestein in *de Volkskrant* (12 september 91). De woordvoerders voor het minderhedenbeleid van de andere grote partijen waren niet gelukkig met de wijze waarop de VVD-leider de discussie in Nederland wilde stimuleren. Ook premier Lubbers keerde zich tegen Bolkestein's visie.

In zijn toespraak op de partijraad van 21 september lichtte Bolkestein zijn Luzern-speech nader toe, waarbij hij zijn stelling enigszins afzwakte. 'Minderheden hebben het recht op hun eigen identiteit en cultuur. Dat staat niet ter discussie' (*de Volkskrant*, 21 september 1991).

buitengewone algemene vergaderingen

Na vijf jaar partijvoorzitterschap nam L. Ginjaar tijdens de buitengewone

algemene vergadering op 4 en 5 oktober afscheid. Zijn vertrek, dat al in 1990 was aangekondigd, werd mede ingegeven door de kritiek die hij vanuit de partij had gekregen op zijn rol bij de val van Voorhoeve. Naar zijn zeggen vertrok Ginjaar 'omdat het beter gaat met de partij' (*Trouw*, 13-3-91). Hij bleef lid van de Eerste Kamer.

Als opvolger van Ginjaar werd de senator mevr. Van Leeuwen-Schut gekozen. Zij was in mei naar voren geschoven door het hoofdbestuur. Omdat door geen enkele afdeling een tegenkandidaat was gesteld, kon zij bij acclamatie verkozen worden. Van Leeuwen-Schut bekleedde diverse maatschappelijke functies. Zij was van 1983 tot 1989 voorzitter geweest van de Emancipatieraad. De nieuwe voorzitter wilde van de VVD weer een club maken 'waar het zelfvertrouwen van af straalt' (*Vrijheid & Democratie*, okt. 1991). Naast de verkiezing van de nieuwe partijvoorzitter hield de vergadering zich verder bezig met enkele wijzigingen van de statuten en het huishoudelijk reglement.

Op 23 november was er opnieuw een buitengewone algemene vergadering. Nadat de afgelopen jaren de procedures voor de kandidaatstelling voor het Europees Parlement en de Eerste en Tweede Kamer waren herzien, kwamen nu als laatste in de rij die voor de Provinciale Staten en de gemeenteraden aan bod. Van het voornemen om in 1992 de statuten en het huishoudelijk reglement geheel te herzien en te vereenvoudigen, zag de vergadering op aandringen van het hoofdbestuur af. Na de afronding van de herziening van de kandidaatstellingsreglementen bestond er de behoefte om nu eerst aan het inhoudelijke politieke debat in de partij ruimte te geven.

Met het oog op de Europese top in Maastricht stond naast de organisatorische zaken op de vergadering de vraag centraal hoe het verenigd Europa er uit zou moeten gaan zien. O. graaf Lambsdorff, voorzitter van de Duitse zusterpartij FDP en van de Liberale Internationale, gaf zijn visie op de Europese eenwording. Ook D. Luteijn, voorzitter van de Eerste Kamerfractie van de VVD, voerde het woord.

verwante instellingen en publikaties

De Vrouwen in de VVD hielden op 22 en 23 februari in Lunteren hun jaarlijkse congres met het thema 'Moderne voortplantingstechnologie; grenzeloos begrensd?' Het Tweede Kamerlid E. Terpstra sprak zich beslist uit tegen het commercieel draagmoederschap.

De JOVD behandelde tijdens haar voorjaarscongres op 16 en 17 maart in Lelystad de thema's milieu en onderwijs. Na drie jaar kreeg de JOVD een nieuwe voorzitter. M. Rutte droeg zijn functie in het voorjaar over aan C. Schagen.

Op 1 en 2 november hield de Vereniging van Staten- en raadsleden van de VVD haar jaarvergadering. De voorzitter J.W. Remkes, die vijf jaar

deze functie had uitgeoefend, maakte plaats voor mevr. N.H. van den Broek-Laman Trip. De nieuwe voorzitter was lid van de Provinciale Staten van Gelderland.

De Prof. Mr. B.M. Teldersstichting, het wetenschappelijk bureau van de VVD, organiseerde onder andere in februari een symposium met als thema de 'economische politiek in de jaren negentig'. Op 9 november werd een themadag gehouden over 'ontgroening en vergrijzing'. Begin oktober 1991 belegden de Liberale en Democratische Fractie van het Europees Parlement (ELDR) en de Teldersstichting een conferentie met als onderwerp de infrastructuur en ruimtelijke ordening in Europa. De Teldersstichting publiceerde naar aanleiding hiervan een geschrift, getiteld *Vrij baan in Europa. Liberale uitgangspunten voor Europese vervoerspolitiek in de jaren negentig*.

personalia

Op 29 mei overleed na een langdurige ziekte de Commissaris der Koningin in Gelderland, M. de Bruijne. Hij was onder andere voorzitter van de JOVD geweest, VVD-gemeenteraadslid te Amersfoort, en lid van de Provinciale Staten van Utrecht. Vanaf 1974 was hij Gedeputeerde van deze provincie. Hij bekleedde deze functie tot zijn benoeming tot Commissaris in 1983.

W.J. Geertsema, oud-partijleider van de VVD, overleed op 27 juni 1991. Geertsema had van 1959 tot 1971 zitting in de Tweede Kamer. Van 1971 tot 1973 was hij minister van Binnenlandse Zaken in het kabinet-Biesheuvel. In 1973 werd hij Commissaris der Koningin in Gelderland. Na zijn terugtreden in 1983 maakte Geertsema vervolgens nog jarenlang deel uit van de senaat.

R. Zegering Hadders overleed op 25 juli 1991. Hij werd in 1946 gekozen als lid van de Eerste Kamer voor de Partij van de Vrijheid en was van 1948 tot 1971 lid van de Tweede Kamer voor de VVD.